

Tuna'dan Dicle'ye: Ziştovi Hadisesi Neticesinde Diyarbakır'a Sürgün Edilen Bulgarlar

From Danube to Tigris: The Exiled Bulgarians as a Result of Svishtov Incident

Hüseyin Mevsim*

Öz

Kırım Harbi'nden sonra, bilhassa 1860'ların ikinci yarısında; dil, kültür, eğitim, okullaşma, süreli yayıncılık gibi alanlarda mühim edinimler kazanan Bulgarların, siyasî bağımsızlık fikrini eyleme dönüştürmeye başladıkları görülüyor. Adı geçen yıllarda, genelde Tuna kıyısındaki Romen yerleşimlerine yuvalanan Bulgar ihtilâl komiteleri tarafından, sıkça karşı yakaya çeteler gönderiliyor, ancak 20-30 veya birkaç yüz kişiden müteşekkil ve Tuna'yı geçtikten sonra Bulgar milletinin kendilerine katılarak destek sağlayacağını umut eden ihtilâlcilerin beklentileri boşa çıkıyor ve Osmanlı kolluk kuvvetleriyle girilen ilk çarpışmada dağılıyorlar.

İsyanlarda yer alan devrimcileri ve bunların yardımcılarını Osmanlı idaresi Diyarbakır'a (veya Anadolu'nun başka kale şehirlerine) sürgün ediyor. Mahkûmlar İstanbul üzerinden denizyoluyla Samsun'a, buradan da Amasya, Tokat, Sivas ve Harput güzergâhı izlenerek Diyarbakır'a ulaşıyorlar. (Öteki güzergâh da Marmara, Ege, Akdeniz yoluyla İskenderun, Halep, Urfa, Birecik, Siverek ve Diyarbakır).

Papazdan, muallime, esnafa, tüccardan ressama ve hancıya kadar son derece geniş sosyal ve meslekî yelpazede yer alan Bulgar sürgünlerin bir kısmı yolculuğunu veya Diyarbakır'da geçirdiği günlerini, düşüncelerini ve heyecanını not ediyor ve daha sonra bu notlar esasında uzun veya kısa, teferruatlı veya üstünkörü hatırat kaleme alıyor; ayrıca, yakınlarına veya arkadaşlarına yazdığı mektupların bir bölümü günümüze kadar ulaşmıştır.

Daha kapsamlı bir çalışmanın sadece bir kesitini oluşturan makalede, 1867 yılında vuku bulan Ziştovi Hadisesi neticesinde Diyarbakır'a sürgün edilen Bulgarlar konu edinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Bulgarlar, Ziştovi, Diyarbakır, Sürgün.

* Prof. Dr., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Bulgar Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; e-mail: hmvsim@ankara.edu.tr

Abstract

After the Crimean War, especially during the second half of 1860's, Bulgarians obtaining significant acquisitions at language, culture, education, schooling, and periodical publishing subjects have started to go into action at political independence thought. In the mentioned years, the Bulgarian revolution committees established at Romanian settlements near Danube have been frequently sending gangs to the opposite shore. However, the gangs were composed of 20-30 or a couple of hundreds of people and their expectation of Bulgarian support after crossing the river was not satisfied and they fell apart after the first combat against Ottoman law enforcement officers.

Those revolutionists and their assistants were exiled to Diyarbakır (or other citadels in Anatolia) by Ottoman government. The prisoners were passed over İstanbul to Samsun by seaway and then followed Amasya, Tokat, Sivas, and Harput route, before arriving to Diyarbakır. (The other route was passing over Marmara, Aegean, Mediterranean regions, and then İskenderun, Halep, Urfa, Birecik, Siverek and Diyarbakır).

Appearing in a broad social and occupational spectrum, some of those Bulgarian exiles ranging from priests to teachers and handicraftsmen, merchants to painters and innkeepers wrote down their journey and the days, the thoughts and emotions in Diyarbakır. Later on, these notes became the base of some long or short, detailed or cursory memoirs, and also some of the letters exiles wrote to their families and friends have survived until today.

This paper is just a slice of a broader study and mentions the Bulgarian exiles sent to Diyarbakır, as a result of the Svishtov Incident in 1867.

Keywords: The Balkans, Bulgarians, Svishtov, Diyarbakır, Exile.

Ziştovi Hadisesi (1867)

1867 yılı başlarında Tuna kıyısında konumlu Ziştovi kasabasında Osmanlı idaresine karşı bir isyan düzenleneceği söylentisi yayılıyor. Daha uyanık olan gençler, Bulgar milletinin taleplerini dile getiren bir muhtıra yayınlayan Georgi Rakovski'nin¹ başını çektiği Bükreş İhtilâl Komitesi'nden talimat almak üzere Ziştovi ve Bükreş arasında adeta mekik dokuyorlar; kurye başı görevini de Yordan Gergitsov üstleniyor. Erkek giysi kesimcisi olan bu genç, yemin eden²

¹ 19. yüzyıl Bulgar tarihinin en ateşli, eylemci, millî mitolojinin insanüstü öğelerle bezediği bu şahsiyetinin hayatı ve faaliyetleriyle ilgili, bkz: Hüseyin Mevsim, "Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* ["Gorski pıtnik"] Poeması" // *Batı Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, (2014), s. 171-180.

² Yemin merasimi önce Yordan Gergitsov'dan başlıyor; kendisi 10 kişiyi ikna yoluyla davaya kazandırınca, her birinden bir o kadar daha arkadaşını davaya dâhil etmesi ve bir

Ziştovililere hazırlıklarla ilgili bilgi veriyor; böylece isyan fikri sadece daha aydın ve ateşli gençler arasında değil, ama gitgide işçi, esnaf ve bahçıvan, hatta daha yaşlı vatanperverler arasında da yayılıyor.

Nisan ve mayıs ayına gelindiğinde, kasabadaki ihtilâl hazırlığı hız kazanıyor; zaman, silâh ve fişek tedarikiyle, kurşun dökmekle geçiriliyor, çünkü Filip Totyo adındaki elebaşının bir çeteyle her an karşı kıyıdağı Zimniç'ten Ziştovi'ye geçmesi bekleniyor.

Hummalı isyan hazırlığı faaliyetleri ve o günlerin atmosferi hakkında komitenin aktif üyesi ve bir alt hücrenin elebaşı olan İvanitsa İvanov'un Balkanlarda milliyetçilik ve isyancılık sürecinin seyri bakımından son derece kıymetli ayrıntılar ihtiva eden hatıratından uzunca bir alıntı yapıyorum:

Hepimizi sanki bir körlük tuttu; basiretimiz bağlandı; gün ortasında, alenen Arnavut silâh tüccarlarından tüfek ve piştov satın alıyorduk; ayrıca, yortu günlerinde Rusya'dan göç eden Müslümanlar olan silâh ustası Çeçenlerden piştov almak için atla kasaba yakınlarındaki Deli Süle [Dragomirovo] köyüne gidiyorduk; akşamları da, kurşun dökmek için hücre arkadaşım İliya Galçanov'un izbesinde toplanıyorduk. Burada harlı bir ateş yaktıktan sonra kurşun dökme kalıplarımızı çıkarıyor ve tiranimızla savaşacak olacağımız düşüncesinin verdiği heyecan ve şevkle, bütün gece şarap içiyor ve tuzla ceviz yiyorduk.

Neylersin, acemi aklı işte! Ha, bu arada züğürt bir Türk çıkıp "Höyt!" dese, altımıza edecektik.

Yetmedi, bir bayram günü, iki mahallenin daha önde gelen komite üyeleri kasaba dışındaki Azize Meryemana Manastırı'nda ziyafete toplandık. Yemek için kuzu çevirmesi, yeşil soğan ve peynir vardı. Manastır ruhbanı soframızı kutsadı; içimizi saran coşku, tasvir edilecek cinsten değildi; ziyafet daha çok birbirimizi tanımak, nasıl mücadele edileceğini belirlemek ve savaş alanında zorluklara nasıl katlanılacağını anlatmak için düzenlenmişti. Bu sofralarda hepimiz birbirimize, "Bak, o da komite azasıymış, meğer daha önce bunu bilmiyormuşuz" şaşkınlığıyla bakıyorduk.

alt hücre oluşturması isteniyor; öyle ki Yordan'ın yemin ettirdiği kişiler mahalli Merkez Komiteyi, bu komitenin azaları da alt komiteyi oluşturuyorlar. Böylelikle, alt komite üyeleri Merkez Komite üyelerini tanımıyor, sadece kendilerine yemin ettireni biliyor ve onunla ilişki kuruyorlar; teşkilâtın gidişatıyla ilgili genelde geceleyin yapılan toplantılarda sadece ondan malûmat ve talimat alıyorlar. "Yemin şöyle ediliyordu: *Gizlice ıssız bir odaya toplanıyorduk; tüfek, piştov, yatağan, kama, kılıç gibi çeşitli silahlar haç şeklinde yere diziliyordu; komiteciler ayakta, sağ elini yukarı kaldırmış vaziyette elebaşının söylediği yemin metnini tekrar ediyorlardı. Ardından silah öpülüyor ve davamızın başarısı için isyancı temennilerle birbirimizle kucaklaşıyorduk. Talimatlarda öyle bir nokta vardı ki, eğer dava açığa çıkar ve komiteci idare tarafından yakalanırsa, hemen yutması için zehir temin etmesi lâzımdı; zehir giysisinde dikili olacaktı.*" (İvanitsa İvanov, "Diarbekirski spomeni i avtobiografični belejki na İvanitsa Angelov İvanov ot Sviştov (1847-1938)", *İzvestiya na Dirjavnite arbivi*, 32, (1986), s. 410-411).

Manastır dönüşü, “Rüzgâr uğulduyor, Kocabalkan inliyor, / at sırtında yalnız bir kahraman, / “Hepiniz silâha sarılın!” diye sesleniyor kardeşlerine boruyla” ve “Nerede kaldın, ey sadık halk sevgisi”³ marşlarını söylüyorduk. Bütün bunları idare görüyor ve takip ediyormuş, ama anlaşılın o ki Türkler insafla ve hoşgörüyle, boyumuzun ölçüsünü almamız için daha mühim bir hadise çıkarmamızı ve bir kabahat işlememizi bekliyormuş.

Bu tavrımızdan dolayı ebeveynlerimiz adeta çılgına dönmüştü; analarımız bu meraktan vazgeçmemiz için yalvarıyor; Türklerin çok olduğunu ve onların hakkından sadece İvan Dede’nin⁴ geleceğini ikna etmeye çalışıyorlardı. Ancak biz oralı olmuyorduk, hatta savaş şartlarına hazırlıklı olmak için geceleri çayırarda döşek ve örtüsüz yatmaya başladık.⁵

Mayıs ayı sonuna doğru bazı komitecilerin kasaba yakınlarındaki bağlara silâh sevkiyatıyla vazifelendirildikleri anlaşılıyor. İdare suskunca bütün bu faaliyetleri izliyor, ama gerekli tedbirleri de alıyordur – devriyeler tarafından tüfekler yakalanıyor ve sakin bir şekilde bu işin nasıl bir seyir alacağı bekleniyor⁶.

Silah sevkiyat eden Penyo Orhaev’in tutuklanmasından çok geçmeden, “Filip Totyo başkanlığındaki eşkiya çetesi, ikmal yapmak ve uygun zaman kollamak üzere adada beklemeye başlıyor⁷. Ertesi gün adaya üç kişi daha gelip, kendilerine yiyecek maddeleri, tütün ve içki (raki) getiriyor. Adada iki gece kalan çete, 27 Mayıs pazartesi akşamı oradan ayrılarak, Zıştovi kasabasına bir buçuk saat mesafedeki Tekfur köyüne yakın Zıştovi bağlığının altında bir koruya geliyor. Burada hayvanları otlatmakta olan 8-10 yaşlarında üçü Türk, ikisi Çerkez beş Müslüman çocuğuna rastlıyorlar. Filip Totyo ve arkadaşları, evvela bunları bağlayıp sopalarla bir müddet dövdükten sonra, çalılıkların arasına bırakıyorlar; ertesi gün Zıştovi Komitesi’nden bunun haberini alan 50’ye yakın genç yiyecek ve içki götürmek, çeteye katılmak ve keza atılacak daha sonraki adımları konuşmak üzere çeteye silâh, barut, kurşun vb. cephanelik mühimmat ile yiyecek getirmek üzere gidiyorlar. Bunlardan yedisi çeteye katılıp diğerleri geri dönüyor. Böylece eşkiyanın sayısı 32’ye çıkmış oluyor. Daha sonra da, Filip Totyo’nun emriyle çalılıktan beş Müslüman çocuğunu *“bir suret-i vahşiyane ile*

³ Bulgar şair Dobri Çintulov’un (1823-1886) marş olarak söylenen iki şiiri.

⁴ İvan Dede – Bulgarların Rusya’ya ve Ruslara verdiği ad.

⁵ İ. İvanov, a.g.e., s. 411-412.

⁶ “İdarenin aldığı tedbirleri gören ve üyelerin tutuklanmasını duyan bizler, birden, o kadar acele ve kolay sirayet eden cesaretimizi kaybettik ve her an davanın ayyuka çıkmasını bekliyorduk. Ben silâhımı ve Rakovski’nin, evimde bulundurduğum “Ulu Bulgar Çarı Birinci Asen ve Oğlu İkinci Asen Hakkında Birkaç Söz (1850)” ve “Dağ Yolcusu” (1867, Novi Sad) adlı iki kitabımı mahzene gömdüm.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 412).

⁷ Bulgarca bir kaynağa göre ise, Filip Totyo “15 Mayıs 1867’de bir gece çetesiyle Zimniç’ten iki balıkçı kayığıyla Zıştovi’ye geçiyor ve bağlarda bir kornya saklanıyor.”

*kesip parçalayan eşkıya, oradan ayrılarak*⁸ yoluna devam ediyor. İdare, çeteden haberdar oluyor; adı geçen köy yakınlarındaki düşük yoğunluklu bir çatışmadan sonra dağıtılan eşkıyanın küçük bir kısmı, başta voyvoda Filip Totyo olmak üzere Kocabalkan'a (ve daha sonra Romanya'ya) sığıyor.

Kanlı ve sarsıcı hadisenin peşine bizzat Tuna Valisi Mithat Paşa düşüyor; süratle Rusçuk'tan Zıştovi'ye geliyor⁹ ve enerjik hareketlerle Zıştovi – Tırnova arasında adeta mekik dokuyor; öyle ki kimse ne zaman nerede bulunduğunu anlayamıyor. Bu arada teşkilâtın elebaşlarından olan Yordan Gergitsov tutuklanıyor ve yaptığı itiraflar¹⁰ doğrultusunda her şey açığa çıkarılıyor; neticede karşı kıyıya kaçamayan bütün komite azaları, 3 Haziran Cumartesi günü, Hıristiyanların ölülerini anma yortusunda, kısıvrak yakalanıyorlar¹¹.

Hapishaneye götürülen tutuklular, yanında kaymakamın, yardımcılarının ve iki binbaşının oturduğu Mithat Paşa'nın huzuruna çıkarılıyorlar. Paşa sorgulamayı kendisine verilen ve elinde tuttuğu listeye göre yapıyor; Valinin sol tarafında ayakta duran kelepçeli Yordan, ara sıra, *"Her şeyi anlatın, çünkü Paşa artık bütün teşkilâtı biliyor"*¹² diye sorgulananlara gözdağı veriyor¹³.

Birkaç saat sonra 49 kişi, asker refakatinde Kışla'ya, ardından da vapurla Rusçuk'a nakledilmek üzere iskeleye götürülüyorlar¹⁴. Bir gün dinlendikten

⁸ M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK, Ankara, 1992, s. 205.

⁹ Vasil Mançev, *Spomeni. Dopiski, pisma*, Sofya, 1982, s. 99.

¹⁰ Hadisenin şahitlerine göre, *"bilekleri kelepçeli Yordan'ı Vali Paşa ipte sallandırmakla korkutunca, bizinkisi ötmüş ve bütün teşkilâtı açığa çıkarmış; Bükreş'ten muhtırayı çorabında nasıl taşıdığı teferuatla anlatmış. Hatta Zıştovi ve civar köylerden komitecilerin ayrıntılı listesini vermiş ki 1 Haziran'da Tırnova'dan çektiği telgrafla Mithat Paşa Yordan Gergitsov'un her şeyi itiraf ettiğini bildirmiş."* (Yanko Mançev, *Spomeni // Georgi Pophristov, Sviştov v minaloto*, 1936, s. 369). Tutukluların ortak kanaatine göre, gizli teşkilât *"Yordan Gergitsov'un ihanetine kurban gidiyor."*

¹¹ Sözgelimi Yanko Mançev dükkânında tutuklanıyor; İvanitsa İvanov'u da Haşım Ağa namında bir zaptiye, amcasının dükkânında yakalıyor ve metinde Türkçe verilen *"Hadi çocuğum konağa, bokluğunuz meydana çıktı"* sözleriyle götürüyor. (İ. İvanov, a.g.e., s. 413).

¹² İ. İvanov, a.g.e., s. 414.

¹³ Bazen de istintak esnasında, Yordan Gergitsov arkada saklı tutuluyor ve sorgulanan şahıs komite üyeliğini reddettiğinde, şöyle bir sahne yaşanıyor: *"Çık be, Yordan. Buna kim yemin ettirdi?" "Ben, efendim. Onlar bepsi biliyor, ama yalan söylüyorlar."* (Y. Mançev, a.g.e., s. 370).

¹⁴ *"Gülünç ve tuhaf bir görüntüyle karşı karşıya kaldık. İskeleyden geçerken hiçbir tüccar görünmüyor; nadiren bir mağazanın dibinden sigara ateşi kızarıyordu. Vapura kadar yollar boş ve ıssızdı; burada, mahsus bekleyen küçük bir askerî geminin ambarına, feryadı figanlarını duyduğumuz ana babalarımızla hiç deşilse görüşmeden bindirildik. Akşam saat 2'de Rusçuk'a vardık; burada, mahsus hazırlanan bir tabur asker tarafından karşılandık ve yeni yapılan zindana götürüldük; çaka, divit, tütün, ateş, kalem vs. için üzerimiz arandı ve hapishaneye konulduk."* (Nikolay Likovski,

sonra, 5'inden itibaren, komiteciler Mithat Paşa'nın başkanlığında, Yordan'ın itirafları doğrultusunda birer birer sorguya çekiliyorlar¹⁵. Dokuz gün sonra Zıştovili gençler yeniden, bu sefer ecnebi konsolosların da yerlerini aldığı Cinayet Meclisi'ne götürülüyorlar; 11 Haziran'da istintaklar okunuyor ve mahkûmlar, kabahatli olduklarına dair imza atıyorlar.

Netice itibariyle, birkaç kişi idama, 31 kişi ise Diyarbakır'a sürgün cezasına çarptırılıyorlar¹⁶; ertesi sabah, kelepçeli ve zaptiyelerle çevrili mahkûmlar, tam dükkânların açıldığı sırada şehirden geçiriliyor¹⁷ ve ziyaret için gelmiş olan birkaç ananın ağlayışları arasında 27 kişi garda Varna trenine bindiriliyorlar¹⁸.

Zıştovi'den getirilen tutuklulardan birkaç kişi istintaktan sonra Rusçuk'ta kalıyor ve bunlarla ilgili Mithat Paşa'nın ilginç bir ikna ve caydırma yöntemi uyguladığı dikkat çekiyor: Paşanın emriyle bu şahıslar kiliseye götürülüyor ve bundan böyle isyan işlerine bulaşmayacaklarına dair ibadethanede yemin ediyorlar.

Rusçuk – Varna – İstanbul Yolculuğu ve İstanbul Hapishanesi

Hüküm giyen 27 kişinin yeni açılan Rusçuk – Varna demiryoluyla tren yolculuğunun nasıl geçtiğine dair, günümüze ulaşan tanıklıklarda değinilmediği görülüyor. Akşam 11'de vapurun beklediği Varna'ya ulaşıyor; şehrin içinden geçerken, bunların ne menet insanlar olduklarını görmek için birçok meraklı toplanıyor; Türkler ve Rumlar, "*Yaşık gençliklerine!*" derken, Bulgarlar saklanıyor. Varna köprüsünde bir hemşerileri mahkûmları tanımazdan geliyor. Kıyıda iki mavnayla İstanbul vapuruna geçildiği anlaşılıyor; ip ve kelepçeler söküldükten sonra ayaklara pranga takılıyor ve İstanbul vapuruna geçiliyor¹⁹.

Vapurun demir almasını bekledikleri sırada, mahkûmların yanına bir tanıdık geliyor ve birer kadeh şarap ve rakı, birer dilim ekmek ve birer parça peynir veriyor. Varna – İstanbul vapur yolculuğuyla ilgili, daha sonra Ankara'ya sürgün edilecek Vasil Mançev'in hatıratında bazı bilgilere ulaşıyor²⁰. 13 Haziran

"Tri spomena na bılğari revolyutsioneri [Nikola Kiselov; Yassen Kamenov; Marko Yonçev], zatoçenitsi v Diarbekir", *İzveştıya na Dırjavnite arhivi*, 55, (1988), s. 307-308).

¹⁵ "Yordan Gerçitsov ana kafileden ayrı yerde tutuluyordu, çünkü ibanetinden dolayı canna okuyacağımızdan korkuluyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 414.)

¹⁶ "Tırnova'da kurulan mahkemede, eşkıyadan bir kısmı derhal idam edilip, diğerleri ise Diyarbekir'de prangaya veya küreğe konulmak cezalarına çarptırıldılar." (M. H. Şentürk, a.g.e., s. 204).

¹⁷ Bu esnada Bulgar mahkûmların söylediği türkülerden birinin Türkçe olduğu dikkat çekiyor: "Hoşça kalın valideler ve bacılar." (Y. Mançev, a.g.e., s. 370).

¹⁸ İ. İvanov, a.g.e., s. 415; Y. Mançev, a.g.e., s. 371; Y. Kamenov, a.g.e., s. 308.

¹⁹ Y. Kamenov, a.g.e., s. 308; Y. Mançev, a.g.e., s. 371.

²⁰ "Varna'ya varınca doğrudan hapishaneye götürüldük. Sıcak, tabammül edilecek gibi değildi. Kasaba adeta asker, abali ve memur kaynıyordu; bunlar İstanbul'dan geliyor ve Varna üzerinden

sabahı saat 4'te İstanbul'a ayak basılıyor ve asker refakatinde, beş ay kalınacağı Babı Zaptiye hapisanesine götürülüyorlar²¹.

Bulgarlar, şartlarının son derece ağır olduğunu belirttikleri hapisaneden, daha aşağıdaki ve asker için kıyafet ve ayakkabı dikilen²² Valide Han zaptiyesine naklediliyorlar.

İliya Monev'in yaklaşık bir ay sonra, 15 Temmuz 1867 tarihinde düştüğü notta, "İstanbul'un yüksek noktalarında toplar patlıyor, Abdülaziz Avrupa seyahatine çıkıyordu. Padişah, Tuna üzerinden Viyana fuarına gidiyordu"²³ diye belirttiği görülüyor.

Yeni hapisanede Stati adında mahir bir Bulgar terzi ustası, Paşa kıyafetleri biçiyor ve dikiyordur; bu yüzden üst düzey memurların huzuruna, hatta bir gardiyanla çeşitli malzeme satın almak için çarşıya çıkabiliyordur. Bulgarların Babı Zaptiye'de olduğunu öğrenince, aynı davanın neferi olarak sıkça yanlarına sohbe geliyor; sonra da ikişer-üçer, farklı işlerde çalıştırmak üzere yeni hapisaneye çekmeye başlıyor; mahkûmun herhangi bir zanaat erbabı olup olmaması hiç önem taşımıyor²⁴.

İki katlı yeni hapisane temizliğiyle herkesin dikkatini çekiyor. Alt katında giysi ve ayakkabı atölyesi, üstte ise yatak odaları bulunuyor; odalar ahşap döşeli ve duvarları boyalı, ayrıca hususi, içine ot tepilmiş yataklar da vardır. Hıristiyan mahkûmların ibadet edebilmesi için hapisane bünyesinde kilise de bulunuyordu; çeşitli yerlerden 50 Bulgar mahkûmun cezasını çektiği hapisanede üç ay kadar kalınıyor.

Ruşuk'a padişahı karşılamaya gidiyorlardı. Korkunç bir zindana katillerin yanına kapatıldık. Ertesi gün doğrudan Avusturya Mercuriy vapuruna götürüldük. Kaptan kim olduğumuzu merak ediyordu; ben İtalyanca bir şeyler söyledim, o da hadiseyi anlamak için uzunca bizi sorguladı. Bezkuçi şeklindeki adından Slav asıllı olduğunu anladım. Prangalarımızı söktürttü, çünkü vapur Avusturya toprağı sayılıyor ve siyasî mahkûmların zincire vurulmalarına izin verilmiyormuş. Arkadaşlara ikişer öğün yemek verilmesini emretti; beni de, daha etraflica konuşmak üzere yanına davet etti. Beraber akşam yemeği yedik. Bizimle, Petersburg'dan, Rudokonaki adında zengin bir tüccar da vardı, kız da yanındaydı. Gece yarısı denizde başka bir Avusturya vapuruyla karşılaştık; bizim kaptan bana Sırpa olarak öteki vapura aktarılmayı teklif etti ki yazışmalarım Odesa'ya geçeyim. Ben teşekkür ettim, kabahatsiz olduğumu ve İstanbul'da kolayca aklanacağımı söyledim." (N. Mançev, a.g.e., s. 101).

²¹ Y. Kamenov, a.g.e., s. 308.

²² İ. İvanov, a.g.e., s. 415-420.

²³ İliya Monev, Spomeni // Georgi Pophristov, *Sviştov v minaloto*, 1936, s. 390.

²⁴ "Stati hepimizi terzihaneye aldı ve sayesinde Babı Zaptiye'nin sefaletinden kurtulduk; eğer orada kalsaydık, çoğumuz telef olacaktık." (İ. Monev, a.g.e., s. 391).

Ziştovi hadisesi mahkûmlarının Diyarbakır'a yola çıkmadan önce gerek iklim ve su değişikliğinden, gerekse başka sebeplerle İstanbul hapishanesinde yakalandıkları hastalıklardan da söz ettikleri görülüyor²⁵.

Bu arada, temmuz ayı sonuna doğru, Rusçuk'tan ortak kafileye dâhil edilmeyen Yordan Gergitsov, Mito Tsokov, Vasil Mañov, Nikola Grigorov ve Miluş Vasilev de İstanbul'a naklediliyorlar²⁶. Mahkûmlar 9 Eylül 1867'de İstanbul hapishanesinden hemşerilerine bir mektup yazıyorlar²⁷.

Ziştovili sürgünler Diyarbakır'a iki kfile halinde yola çıkarılıyorlar.

İstanbul – Samsun – Diyarbakır Yolculuğu

Birinci Kfile (4 Ekim 1867, 10 Kişi)

Birinci kfilede ebedî mahkûmların ve 15 yıllıkların yer aldıkları anlaşılıyor. Bunlar arasından deniz ve kara yolculuğunu kaleme alan olmadığından, İstanbul'dan Samsun üzerinden Diyarbakır'a nasıl varıldığı, yolculuk esnasında neler yaşandığı bilinmiyor; sadece Mityo Yonkov adlı mahkûmun vefat ettiği malûm; kafilenin Diyarbakır'a aralık ayı başlarında ulaştığı tahmin ediliyor.

İkinci Kfile (23 Kasım 1867, 21 Kişi)

21 kişiden müteşekkil ikinci kfile, birincisinden yaklaşık 1,5 ay sonra, 23 Kasım 1867'de İstanbul'dan yola çıkarılıyor²⁸. Bu kfileden dört mahkûm –

²⁵ Sözelimi, pis su sebebiyle 1,5 ay kabızlıktan yatan İliya Monev, “*Hastalanınca, aklımda bulunan hastanede yattım; odalar iyi, temiz, bahçeli; bekimler düzenli olarak haftada bir ziyarette geliyorlar; Katolik rahibeler zengin ailelerle işbirliği yaparak herkesin hastalığına göre çeşitli meyveler getiriyorlar*” diye belirtiyor. (İ. Monev, a.g.e., s. 391); Mesleği itibariyle eczacı olan Yasen Kamenov da geçirdiği rahatsızlıkları daha teferruatlı anlatıyor: “*Hapishanede üç kere hastaneye yattım – birinci kere sarılık (hepatit) 38 gün tedavi gördüm; ikinci kere – üşütmeden (catbarre pulmonaire), 12 günlük tedaviden sonra taburcu edildim; üçüncü kere aynı hastalıktan yattım ve 18 gün sonra çıktım, ama tamamen iyileşmeden hapishaneye döndüğümünden ötürü daha kötü oldum, çünkü gece gündüz burnum kanıyordu (hemoraisen nasale); neticede o kadar hâlsiz düştüm ki, ayağa kalktığımda, gözüm kararıyor ve farkında olmadan yere yığılıyordum.*” (Y. Kamenov, a.g.e., s. 308).

²⁶ Netice itibariyle iki kişinin (Yordan Gergitsov ve Nikolay Yakınov) idam cezası müebbede dönüştürülüyor; 12 kişi (bunlar İvan Pankov, Mito Yonkov, Kolyo Kopoev, Mito Kabaivanov, Kara İvan Georgiev, Nikolay Vrajaliev, Kolyo Neykov, İvanitsa Pateev, Mito Tsokov, Miluş Vasilev, Yasen Kamenov ve İliya Galçanov) 15 yıla; 16 kişi (bunlar Andrey Zlatarev, Boni Konstantinov, Georgi Boşnakov, Danail Neboliev, İvanitsa İvanov, İvan Botuşanov, İvan Miluşev, İliya Kıryakov, İliya Miluşev, İliya Monev, Mihail Vlaev, Penyo Orhaev, Simeon Nitselov, Stoyan Radev, Todoran Petkov, Yanko Mañev) 10 yıla ve bir kişi (Manol Tsvetkov) 3 yıla mahkûm ediliyor.

²⁷ “*Kıymetli hemşerilerimiz; biz, aşağıda imzaları bulunan evlât ve hemşerilerimiz, Diyarbakır'a sürgün gidiyoruz. Kıymetli hemşerilerimiz, son defa sizlerden bizî unutmamızı, ama hem bedbâht ana babalarımıza, hem de zindanlarda çürüyen biz zavallılara karşı merhametli olmanızı ve kurtuluşumuz için gayretlerinizi rica ediyoruz.*” (Veselin Sariev, *Diarbekir i bulgarite*, Sofya, 1996, s. 231).

²⁸ Kfilede; Yanko Mañev, İliya Monev, Mityo Tsokov, İliya Kıryakov, Miluş Vasilev, Stoyan Radev, Manol Tsvyatkov, İvanitsa Çernev, Yasen Kamenov, Bonyo Kostadinov,

Yanko Mañev²⁹, İliya Monev³⁰, Yassen Kamenov³¹ ve İvanitsa İvanov³²– yolculuk esnasında tuttıkları notlara dayanarak daha sonra kaleme aldıkları hatıralarında çetin kış şartlarında meşakkatli İstanbul – Diyarbakır yolculuğu hakkında son derece kıymetli bilgiler aktarıyorlar. Adı geçen dört kaynağın birleştirilmesiyle yolculuğun seyri bütün teferruatıyla izlenebiliyor.

Bulgarların metinlerinden, İstanbul Boğazı ve Karadeniz'den Samsun'a çıkışı kapsayan deniz yolculuğu üzerinde pek detaylı durulmadığı görülüyor. Bunun başlıca sebebinin, kaçınılmaz olarak herkesin yakalandığı deniz hastalığı ve fırtınalı deniz olduğu düşünülebilir.

Yaklaşık beş (bazıları için üç) ay kalınan İstanbul hapisanesinden sürgünler Sarayburnu iskelesine götürülüyorlar. Osmanlı bandıralı bir vapurla Boğaz ve İraklia [Karadeniz Ereğlisi], Amasra ve 25 Kasım'da İnebolu üzerinden iyi iskelesi olan Sinop'a demir atılıyor; o gece fırtına kopuyor; üç günlük yolculuk neticesinde, 26'sında güzel bahçeli Samsun'a ayak basılıyor; iki gün hapishanede kalınıyor. Bu arada prangalar sökülüyor ve yerine boyunlara zincir takılıyor. Birer tayın verildikten sonra Amasya'ya yola çıkılıyor; üç memur ve birkaç zaptiye İstanbul'dan Diyarbakır'a kadar sürgünleri refakat ediyorlar.

Amasya yolu son derece kötüydü; yol falan hak getire, tarla ve çayır içlerinden geçiyorduk; yapışkan çamur yemenilerimize bulanıyordu; yemenilerin ağırlığı ayaklarımızı o kadar güçsüz kılıyordu ki, sürekli

İliya Miluşev, İvan Miluşev, Mihail Vlaev, Daskal Georgi, Danail İliev, İliya Paşunov, İvan Botoşanov, Penyo Orhaev, Todoran Petkov ve Andrey Petrov adındaki sürgünlerin yer aldıkları görülüyor. Kafileyeye Sırp asıllı İvan Miloslavleviç de dâhil ediliyor.

²⁹ Zıştovi'de dünyaya geliyor (1836); kilise bağımsızlığı mücadelesinde yer alıyor; mahalli komitenin faal üyesi olarak 10 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Af edildikten sonra ticaret hayatına atılıyor. Doğduğu kasabada hayata veda ediyor (1910).

³⁰ Zıştovi'de dünyaya geliyor (1836); terzilik ve manifaturacılık yapıyor. Komite üyeliğinden dolayı 10 yıllığına sürgün ediliyor. Af edildikten sonra ticaret hayatına atılıyor; doğduğu kasabada hayata gözlerini yumuyor (1916).

³¹ Zıştovi'de dünyaya geliyor (1837). Protestan peder olan babası tarafından yeni açılan Robert Kolej'e kayıt ettiriliyor, Fransızca ve İngilizceyi çok iyi öğrenmiş olarak Bükreş'te eczacılık okuyor. Zıştovi hadisesi sırasında komitenin faal üyesi sıfatıyla 15 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Çıkan afla doğduğu kasabaya dönüyor (1872); ertesi yıl Gabrova'da eczane açıyor ve ihtilâl hareketine katılıyor. Nisan İsyanı sırasında tutuklanıyor ve Tırnova hapisanesine atılıyor. Delil yetersizliğinden dolayı (başka görüşe göre ölüme mahkûm ediliyor ve Hattuşerifin çıkmasıyla af ediliyor) serbest bırakılıyor. Zıştovi'ye dönüyor ve peritonitten vefat ediyor (1878). *"Jivotoopisanieto mi"* [Hayat Hikâyem] adını verdiği hatıratı kaleme alıyor. (Y. Kamenov, a.g.e., s. 307).

³² Zıştovi'de tüccar bir ailede dünyaya geliyor (1847); babasının ölümünden sonra bakımını amcası üstleniyor. Zıştovi mektebinde okuyor, ama mezun olamıyor, çünkü amcasına yardım etmesi gerekiyor. Komite üyeliğinden dolayı 10 yıllığına Diyarbakır'a sürgün ediliyor. Bağımsızlıktan sonra bankacılık alanında görev alıyor; Merkez Bankası müdürlüğü yapıyor; 1938'de hayata gözlerini yumuyor.

sendeliyor ve düşüyorduk. Yağmurlu havada, iliğimize kadar ıslanmış vaziyette, konaklanacak yere yetişmek için yürüyorduk. Bu çileli yolculuktan arkadaşlarımızdan Todoran Petkov ve en genç olan bendeniz iyice bitkin düştük. O zaman refakatçi subay dinlenmek için bir değirmende mola verdi; burada nöbetçi köylülerden mecburî birkaç çift çarık satın aldı ve ihtiyacı olan arkadaşlarımıza verdi. Çamurda daha kolay yürüyebilmek için çoğu arkadaşımız daha İstanbul'dan çarık tedarik etmişti; iki-üç kişinin ayağında da ağır ve çamurda yürümek için müsait olmayan tulumbacı yemenileri vardı. Şüphe yok ki, at sırtında olan muhafızlarımız da, bu meşakkatli ve çileli yolculukta zorluk çekiyorlardı.³³

Cümbüşlü Han'dan sonra yağmur şiddetini artırıyor ve 29'unda Kavak'a ulaşıyor; refakatçi memur, tayını akşamdan vermediği için kaymakamla tartışıyor. Şeytan Han'a vardıktan sonra kurulanmak ve ısınmak için ateş yakılıyor; Salur köyünden Lâdik ve Dereköy istikametinde yol alınıyor.

Samsun'dan hareketle altı günlük yolculuktan sonra, 3 Aralık'ta Amasya'ya geliyor; burasının çok güzel bir kasaba ve ipek üretiminden dolayı dut bahçeleriyle çevrili olduğu not ediliyor; hükümet konağı önündeki güzel köprü de dikkatlerden kaçmıyor. Amasya hapishanesinde iki gün kalınıyor; prangaların yerine kelepçe takılıyor, bu arada refakatçiler de değişiyor.

Amasya'da kalışın ilginç bir sebebi olduğu ortaya çıkıyor. Mahkûmların ana babaları Ziştovi'den İstanbul'a bazı giysiler gönderiyorlar, ancak giysiler, İstanbul'dan hareket edildiğinden sonra ulaşıyor; bundan dolayı, İstanbul'dan Amasya'ya gönderilen giysilerin ulaşması ve sahiplerine verilmesi için Amasya idaresine sürgünlerin bekletilmesi söyleniyor.

Memleketten gönderilen giysiler geliyor, ancak Diyarbakır'a yolculuğun, hele hele kış şartlarında zor olacağı söylenmesi üzerine, hapishanede bir nevi bitpazarı kuruluyor ve sürgünlere ait giysi, kilim, gömlek vs. derme çatma her şeyin satılığa çıkarılması teklif ediliyor. Satış yapılıyor ve o zaman parası olan mahkûmun yolculuk için at veya katır kiralayabileceği söyleniyor³⁴.

Öyle veya böyle, satıştan elde edilen parayla Harput'a kadar 16 katır kiralanıyor; bazı mahkûmlar tek başına, bazıları da dönüşümlü olarak ikişer kişi katıra biniyorlar³⁵.

³³ İ. İvanov, a.g.e., s. 416.

³⁴ İvanov'un anlattığı hadiseyi, Mançev biraz farklı aktarıyor: "Amasya'ya varduktan sonra sabah kendi aramızda istişare ettik ve bundan sonra ne yapacağımıza karar verdik. Bitap düşmüş, artık yürümekte zorluk çekiyorduk; bundan dolayı giysilerimizi satmaya karar verdik. Hapishaneden çarşı esnafına haber gönderildi, tellâl da ilân etti ve giysiler çok ucuzca satıldı." (Y. Mançev, a.g.e., s. 323).

³⁵ "Sadece birkaç arkadaşımız semersiz ve otursuz kervancı atı kiraladı, o da ortaklaşa; demek ki bir ata iki-üç kişi sırayla bineceklerdi. Atlı arkadaşlarımız kelepçeli olduğundan, ata, kiracıların

Yenipazar'dan sonra Anadolu'nun en tehlikeli kayalığından geçiliyor; 6 Aralık'ta Turhal güzergâhı takip edilerek Tozan deresi ve Pazarköy üzerinden "bakırcılığı ve basmasıyla ünlü kadim Tokat şehrine" ulaşıyor. Yağmur ve kar fırtınasına yakalanıyor; gece, yeraltındaki Tokat hapishanesinde geçiriliyor. 9'unda yeni refakatçilerle Bolos köyü, Yeni Han ve Mumcu Çiftliği'nden sonra kar fırtınası iyice bastırıyor; kara kışta ancak dört saat yürünebiliyor. İki gün kalınan Sivas'ta, çarşıya ayakkabı, tütün ve başka lüzumlu şeyler almaya çıkılıyor.

Hapishaneye, daha önceden oraya sürgün edilen Rusçuklu Simeon Zlatev geliyor; bazı sevap sever Ermeniler de tas kebabı getiriyorlar. Sivas ve köylerden yolda sürgünlerin korunmaları için cebeller alınıyor, ancak çetin kışta, yolları bilen çıplak ve yalınayak cebeller birer birer kaçıyorlar; geri getirmek için de kimse peşlerine düşmüyor. 14 Aralık'ta saat 12 gibi Ulaş'tan ve bir saat mesafedeki köprüden geçiliyor; köprü'nün bulunduğu nehirde Aziz 40 Mazlum'un boğuldukları ve daha sonra azizlik mertebesine yükseltilen Kozma ve Damyan'a işkence edildiği hatırlanıyor; o gün 9,5 saat yol yürünüyor. 15 Aralık'ta Deliklitaş köyünden Kangal'a devam ediliyor; o gün de 9 saat yürünüyor; 16'sında Alaca Han'a geçen kabile, 17'sinde Hasan Çelebi'de şiddetli fırtınaya yakalanıyor; büyük bir kayalıktan geçilerek 18'inde Hekimhan'a varılıyor; o gün de korkunç tipi devam ediyor; daha sonra Çamlıbel'de Koroğlu'nun evi karşısındaki Çengelli ağaç (Darağacı) kenarından geçiliyor; bir sürgün, iki çatalla dayaklı büyük bir ağaç altından geçerken, katırı zapt edemiyor ve ağaca çarparak düşüyor. 19'unda Kanık köyüne, 20'sinde Orlo'ya (Eskiköy/Hasıköy), 21'nde Denizli'ye, 22'sinde Birvan'a [Ulupınar] ulaşıyor; Gümüş Madeni'nin batı tarafında bulunan Fırat'ın kıyısından geçiliyor; 23'ünde Kuvlez köyünden, 24'ünde Harput'a bir saat mesafede olan Mezre kasabasına ulaşıyor.

Yolculuğun bu aşaması oldukça sıkıntılı geçiyor³⁶. Harput'un ana şehir olmasına rağmen, elverişsiz ikliminden dolayı hükümetin Mezre'ye taşınmayı uygun bulduğu vurgulanıyor. Karın yolları kapattığından ve Mihrap dağı geçit vermediğinden dolayı burada 19 gün kalıyor. Kara kış öyle ağırdır ki, kiracılar bile sıkça yolu şaşırıyor ve kaybediyorlar:

Konaklayacak ve yemek yiyecek bir köye yakın olduğunuzdan emin olmanız için bir ışık görmeniz, horoz sesi veya köpek havlaması duymanız gerekiyordu. Kısaca söylemek gerekiyorsa, çünkü ayrıntılı anlatılması imkânsız, bir köye veya palankaya varınca, ilk işimiz,

yardımyla biniliyordu; yayalar ise, birinin sol eli, ötekinin sağ eli olmak üzere ikişer kişi kelepçelenmişti." (İ. İvanov, a.g.e., s. 416).

³⁶ "Sivas – Harput (Mezre) arasında kelepçenin soğuktan şişmiş bileklerine girmesiyle oluşan yara kanıyordu. Bu durum refakat eden yüzbaşını merhamete getirdi, öyle ki bir akşam konaklamak için durduğumuz bir köyde beni bir nalbanda götürdü; zorlukla kelepçenin çivisi söküldü." (İ. İvanov, a.g.e., s. 417).

geceleyeceğimiz yeri temizlemek ve süpürmek oluyordu. Yemek için taşla dolu bulgur çorbası veriliyordu. Mahalli idarenin talimatıyla bize hizmet eden bazı köylüler, bilhassa redifler, kelepçeli halimize acıyor, kaşıkla yemek yediriyor ve kendilerinin dediği gibi, böylelikle sevap işlediklerini düşünüyorlardı. Bu yolculukta sırtımızı başımızı değiştirme ve temizlenme imkânımız olmadığından o kadar bitlendik ki, bu iğrenç haşereden dolayı bedenimiz yara içindeydi. Bu ağır yolculuk sırasında sıkça düşüyorduk, hatta bazı arkadaşlarımız çok tehlikeli düşüyor ve bir müddet şuursuz kalıyorlardı.³⁷

Sürgünlerin tayınla ilgili verdikleri bilgilerden, ekmeğin hazırlanması konusunda Balkanlar ve Anadolu arasında farklılık olduğu tespit ediliyor³⁸.

Netice itibarıyla, Amasya ve Mezre arasındaki yolculuk yaklaşık bir ay kadar sürüyor; 24 Aralık 1867’de, tam da Noel’de, Mezre’ye ulaşıyor³⁹. Mahkûmların bir kısmı üçüncü gün memurun teklifi üzerine gittikleri hamamda soğuk havada kendilerini üşütüyorlar; neredeyse bütün kabile ağır hastalığına (siphore) yakalanıyor⁴⁰; hatta Simeon Nitselov 3 Ocak ve Todoran Petkov 10 Ocak 1868’de, birincisi mide ağrısından, ikincisi ise umutsuzluktan vefat ediyor ve mahalli Ortodokslar tarafından defnediliyorlar; ayrıca Andrey Petrov, İliya Monev ve İvanitsa İvanov’un sağlık durumları ağırlaşıyor⁴¹.

Bir gün bir gardiyan refakatinde İliya Monev bir arkadaşıyla çarşıya yiyecek aramaya çıkıyor; bir Ermeni’nin dükkânında şimdiki kadar hiç tatmadığı sızdırmayı görüyor. Dükkâncı bunu eritiyor, içine 3-4 yumurta kırıyor ve bu şekilde hazırlanan yemek Bulgarlar tarafından çok beğeniliyor; koğuştakiler için de hazırlatılıyor; tabii ki toprak testilere konulan yerli rakı ve şarap da unutulmuyor.

Mezre’de bir Rum fırıncı ve sarraf, eğer mahkûmlar hapisanede daha çok kalırlarsa öcekler diye Vali Paşanın huzuruna çıkıyorlar. Paşa bir adam

³⁷ İ. İvanov, a.g.e., s. 416.

³⁸ “Mesela mukavva gibi ince ekmeğin vardı; kâğıt gibi incesi de; üçüncü bir ekmeğin sanki taşla yoğrulmuştu; çamurdan ayrılmayan başka bir tür de vardı; taş gibi sert olanı vs., vs. Sadece adı olan bu ekmeğin türlerinden, torbalarımızda çeşitli kırıntılar birikmişti; bu kırıntıları ta Diyarbakır’a kadar taşıdık; atmak istemiyorduk, çünkü her ihtimale karşı tedbirli olmamız gerekiyordu.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 417).

³⁹ “Burada dar, bizden başka yerli mahpusların da olduğu bir koğuşa girdik; koğuştaki yaklaşık 50 kişiydik; büyük hacet için hapisane günde sadece yarım saatliğine açılıyordu ve hiçbir başka serbestlik yoktu; hapisanede bit ve pire dehşeti yaşıyorduk. Mezre hapisanesinde daha uzun zaman kalmamız yolların derin kardan geçilemez olduğundan kaynaklanıyordu; Mıhrap dağından patika açılmasını bekliyorduk.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 418).

⁴⁰ Y. Kamenov, a.g.e., s. 310.

⁴¹ “İliya ile tifüse yakalandık ve 21 gün kendimizde değildik; sadece sıradan içme suyuyla, yemeksiz ve ilaçsız yaşadık; hacete daha sağlam arkadaşlarımız tarafından çıkarıldık.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 418).

gönderiyor ve sürgünlere yola çıkmak isteyip istemediklerini sordurtuyor; karşılığında da “Burada öleceğimize, yolda ölelim!” cevabı veriliyor⁴². Bunun üzerine, devasa kar yığınları ve karla kaplı tehlikeli uçurumlardan yola devam ediliyor⁴³; daha sağlam olanlar önden çığır açarken, hasta mahkûmları bitkin cebeller sırtta taşıyorlar ve “sadece Tanrı'nın mucizesiyle ve belki de temiz havadan” hastalar ayılmaya başlıyorlar.

Mezre'den sonra Kunt ve tehlikeli Deveboynu dağı ve Malato [Bahçedere] köyünden geçiliyor. Devlete vergi ödemeyen civar köylerdeki Kürtler, kendilerine tanınan bu imtiyaz karşılığında elverişsiz havada postayı, son kıvrımına kadar çok iyi bildikleri dağdan geçirme mesuliyeti taşıyorlar. Daha sonra bir bataklık kenarından Gölcük'e⁴⁴; devamında 15 Aralık akşamı Serdar Han'a ulaşıyor; gündüz Kazan Han'da öğle yemeği yeniyor; diz boyuna kadar kar yarılarak Bakır Madeni güzergâhı izleniyor ve postadan sonra Mihrap dağına ilk Bulgar kabile geçiyor. Bakır Madeni'nde bir koyun satın alınıp kesiliyor, Ermenilerden araç gereç ve şarap isteniyor, ancak tam da et kızzartılırken baca düşüyor ve her şey berbat oluyor; çaresiz mahkûmlar kendilerini eğlenceyle avutuyorlar⁴⁵. 17'sinde yüksek bir kayalığa kurulu ve buzdan dolayı zorlukla tırmanılan Ergani kasabasına ulaşıyor. Kabilede, İliya Monev ve İvanitsa İvanov haricinde Andrey Petrov da ağır hastalanıyor; atın sırtında donuyor ve Ergani'de vefat ediyor; defnedilmesi için kasabadan Ermeniler çağırılıyor. Ergani'de öteki iki ağır hasta kendilerine geliyorlar⁴⁶.

⁴² İvanitsa İvanov'un hadiseyi biraz farklı aktardığı görülüyor: “İki arkadaşımızın ölmesi ve neredeyse bütün kafilenin hasta düşmesi, Mezre'de bulunan yün alıcısı birkaç Karamanlı tüccarı merhamete getirmiş; bunlar Harput valisinin huzuruna çıkıp bizî kefaleten ve zaptiye nezaretinde bapışhaneden çıkarması ve beslenmemiz, dinlenmemiz ve bittin arınmamız için Harput'ta herhangi bir Hıristiyan evine yerleşmemiz için ricada bulunmuşlar. Bütün bunları Mihrap dağı geçit verip patika açılıncaya ve Diyarbakır'a yola devam edilinceye kadar istemişler. Ancak vali bu merhametli insanların ricasını yerine getirmek bir yana, ama derhal, geçidin açık olup olmadığına, hasta olup olmadığımızı bakılmadan dağdan geçirilmemiz için talimat vermiş. “Yürüsün, hınzırlar” demiş.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 418).

⁴³ Bir başka tanıklığa göre ise, Bulgar mahkûmların zor durumda olduğunu öğrenen bir Ortodoks fırıncı (milleti belirtilmiyor), hava değiştirmeleri ve sağlığına kavuşmaları için Noel'de mahkûmları evine almak için valiye müracaat etmiş ve kefil olmuş, ancak vali firar ederler çekincesiyle izin vermemiş. Aralarında tartışma çıkınca, fırıncı hadiseyle ilgili İstanbul'a telgraf çekmiş. Bunun üzerine vali, olay büyümesin diye apar topar sürgünleri yola çıkarmış. (İ. Monev, a.g.e., s. 394-395).

⁴⁴ “Daba önce burası kasabaymış, ama bir selde sualtında kalmış ve şimdi sadece kilise kubbesi görünüyor.” (Y. Kamenov, a.g.e., s. 310).

⁴⁵ İ. Monev, a.g.e., s. 396.

⁴⁶ “O zaman açlık hissettik ve benim tadabildiğim ilk yemek, sağlıklı arkadaşlarımızın da yediği siyah turp oldu; kaldı ki kâğıt mukavvaya benzer ekmek ve adı geçen turp haricinde yiyecek yoktu” (İ. İvanov, s. 419).

Dağın öteki eteğinden kızak kayar gibi iniliyor; bu kargaşa ve karışıklık içinde muhafızların kendileri de bir nizam oluşturamıyor, çünkü onlar da yolculuğun bütün zorluklarına katlanıyorlar; öyle ki ta herkes aşağıya inince kabile toplanıyor ve sürgünler kontrol altına alınabiliyorlar. 19’unda öğleye doğru Tarmul köyüne ulaşıyor; Turhan köyü ve iki padişah türbesi bulunan Şerbetli [Şerbetin] Han’dan⁴⁷ sonra, nihayet 21 Ocak’ta Diyarbakır’a varılıyor; hususî bir askerî birlik Bulgar sürgünleri şehrin girişinden hapishaneye kadar refakat ediyor; burada Hacı Stavri (Tırnova) hadisesinden sağ kalan 12 kişi⁴⁸ ve birinci kafileyle gelen 9⁴⁹ arkadaşları tarafından karşılanıyorlar.

Netice itibarıyla, gerek güzergâhı, gerekse son derece çetin kış ve kalınan hapishanelerin şartlarından dolayı, 21 kişilik ikinci Zıştovi kafilesinin Samsun – Diyarbakır yolculuğunun, daha önceki ve sonraki yolculuklara nazaran en ağır geçtiği ve en çok kayıplı olduğu görülüyor. Sözü edilen şartları kaldıramayan üç mahkûm hastalanıyor ve hayatını kaybediyor; bir kısmı da Diyarbakır’a hasta olarak ulaşıyor.

İlginçtir ki birkaç yıl sonra Zıştovili sürgünlerin Diyarbakır’da bir handa karşılaştığı İstanbullu bir beyzade, bir sürgüne verilebilecek en ağır cezanın İstanbul – Diyarbakır yolculuğu olduğunu itiraf ediyor. Handaki karşılaşma şöyle aktarılıyor:

Bir keresinde Diyarbakır’da bir hana yerleşen İstanbullu bir paşazade, “Bu şehirde Avrupalı var mı?” diye sormuş. Biz kalebentleri hatırlayan hancı, “Burada bir takım Bulgarlar var”⁵⁰ diye cevap vermiş. Bunun üzerine beyzade bizi yanına davet etmiş. Velhasıl, odasına gittik; oğlan sevindi, ikramda bulundu, sohbet ettik. Babası ve kardeşleri için Bağdat’tan aldığı Arap atlarını göstermek için bizi ahıra götürdü. (O İstanbul’dan Bağdat’a bir misyonla gönderilmiş.) Ayrılırken, “Eğer size hüküm verenlerin yerinde olsaydım, sizi İstanbul’dan Diyarbakır’a kadar yolculuk etmekle ve hemen dönmekle cezalandırırdım; bundan daha ağır başka cezaya hiç lüzum yok, çünkü birkaç hizmetçiyle ve binlerce lira harcayarak yolculuk eden bendeniz, bu yolda dağıldım, çünkü milyonlar da versem, yolda, kolaylık sağlayacak hizmet alamıyorum. Siz ise bağlı ve

⁴⁷ Büyük ihtimalle bugün Eğil’in Şelbetin (Kalkan) köyünde bulunan harabe halindeki Kasım bin Şah Mehmet Bey ve Murat Bey kümbetleri kastediliyor. (Amed Tigris&Yıldız Çakar, *Amed, Coğrafya, Tarih, Kültür*, s. 513.)

⁴⁸ Sağ kalan 12 kişinin Leskofça Manastırı papazları Teodosiy ve Yoasaf kardeşler, Vidin’in Gratsko köyünden İvan Markov ve Stoyan İvçov (dördü de ebedî mahkûm); 15 yıllığına mahkûm Donço İvanov (Tırnova’dan) ve Nikola Kiselov (Eski Cuma’dan); 10 yıllığına mahkûm Dimitir Stoyanov (Jeravna’dan), Stoyan Nedelçev (Tatar Pazarlık’tan), Stoyan (Ruşuk’tan), Veliko (Ruşuk’tan); 15 yıllığına Petur Pavlov (Filibe’den), İvan (Gabrovo’dan) oldukları belirtiliyor. (Y. Kamenov, a.g.e., s. 310-311.)

⁴⁹ Bir kişi (Mito Hristov) yolda vefat ediyor.

⁵⁰ Metnin aslında bu ifade Türkçe olarak geçiyor ve parantez içinde Bulgarca tercümesi veriliyor.

kelepçeli, aç ve hasta olduğunuzdan ötürü benim çektiğimden binlerce kere ağır olan eziyeti unutmusunuz” dedi. Öyle sanıyorum ki özünde asil olan bu beyzade, paşa babasına bizler için birkaç güzel söz söylemiştir.⁵¹

Diyarbakır Hayatından Kesitler

Samsun'dan Diyarbakır'a ulaşan ve İçkale'deki hapisaneye konulan Bulgar sürgünler, burada, çeşitli cürümlerden yatan 300 Kürt, aralarında 1858'de ve 1862'de sürgün edilen “artık ağarmış ve yaşlanmış”, ayrıca ilk kaleden 9 Bulgar'ı buluyorlar⁵². Sura ve kalenin doğu tarafına dayanan hapisane büyük bir avluya inşa edilmiş olup ortada içmek için bol sulu büyük bir havuzu vardır; avludan bakınca, birkaç minare haricinde hiçbir şey görünmüyordu; “şartlar çok kötü ve sefildi,”⁵³ diye ilk anda umutsuzluğa kapılanlar oluyor.

Bulgar sürgünler, Diyarbakır valisi Kıbrıslı Mustafa Paşa'ya derhal arzihal yazıyor ve katil ve soyguncu değil, ama siyasî kale-i bent olduklarını belirterek kendilerine ayrıca bir yer tahsis edilmesi talebinde bulunuyorlar⁵⁴.

Diyarbakır'a vardığımızda, yolculuk sırasında 1-2 gün dinlenmek için duraksadığımız kasabaların hapisanelerinde kaldığımız gibi prangaya vurulmamız gerekiyordu, çünkü demirbent olarak hüküm giymiştik, ancak Vali Lofçalı Derviş Paşa⁵⁵, hemşeri olarak merhamet etti ve prangalarımız alındı.⁵⁶

Böylece Valinin talimatıyla çok geçmeden Bulgar sürgünler ayrı bir koğuşa naklediliyorlar; umumî hapisanenin karşısında kendilerine geniş ve uzun bir yer tahsis ediliyor. Burasını güzelce süpürüp temizledikten sonra herkes kendi döşegini seriyor; getirilen toprak, yatak gibi bir şey oluşması için duvarların kenarına dökülüyor; serilen hasırın altından sabahları ot bitse de, ziyarete gelen herkes, tesis edilen düzeni ve temizliği beğeniyor. Bulgar mahkûmlar kendilerine ayrılan yeni yere toplanıyor ve aralarına başka milletten hiç kimse giremiyor; bilahare artık yavaş yavaş mahalli sakinlerle görüşmeye ve tanışmaya başlanıyor.

Birkaç gün sonra yeni sürgünler sefil ortamdan ötürü birer birer ağır hastalığa yakalanıyorlar; bazı mahkûmlarda da ayak ağrısı nüksediyor⁵⁷.

⁵¹ İ. İvanov, a.g.e., s. 425.

⁵² İ. Monev, a.g.e., s. 379.

⁵³ İ. İvanov, a.g.e., s. 419.

⁵⁴ İ. Monev, a.g.e., s. 397.

⁵⁵ İbrahim Derviş Paşa'nın valiliği 7,5 ay sürüyor. (Abdülgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, 2003, s. 177).

⁵⁶ Y. Kamenov, a.g.e., s. 311.

⁵⁷ “Ayaklarım o kadar çok ağrıyordu ki, arkadaşlarım küçük çocuk gibi hacetimi yaptırmak için avluya elde çıkarıyorlardı, çünkü basamıyor ve yürüyemiyordum; olabilecek her türlü iştirto ve kâfurı kullanan askerî hastane eczacısı Mehmet Ali Efendi sayesinde düzeldim; bu arada aynı eczane bana birkaç sıcak su banyosu yaptırdı; eczacının yardımından söz ediyorum, çünkü hasta mahkûmlara

Hastaların birçoğu kıvrınmaya başlıyor, çoğunun son nefesini vermesi için başının üstünde mum tutuluyor. Kolyo Kopoev 26 Mart'ta hastalığa kurban gidiyor, çok geçmeden Nikolay Vrajaliev de tifüsten hapisanede vefat ediyor⁵⁸. Hastalık ve tedavi konusunda mahkûmlar arasında trajikomik hadiselerin de yaşandığı anlaşılıyor⁵⁹.

Çaresizlik ve umutsuzluktan sürgünler arasında sıkça sert kavgalar çıktığı, bilhassa hasta düşenlere karşı acımasızca davranıldığı görülüyor:

Başka arkadaşlarımız da hastaydı ve herkes artık çileden bıktığından, kavga ve galiz küfürlerde zevk aranıyor; çoğu zaman işler sopalı kavgaya kadar dayanıyordu. Şöyle bir tabloyu canlandırın gözünüzde: İki-üç kişi tifüsten veya başka hastalıktan inliyor ve ofluyor, aç biilaç yatıyor; daha sağlamca olan başkaları ise mangalda odun kömürü yakıyor, kömür tutuşmadan, henüz mavi alev halindeyken koğuşa getiriliyor ve ateşe kırmızıbiber atılıyor. Hastalar nefes alamayıp öksürmeye başlıyor, bunu yapanlar ise, “Çürük olan meydana çıksın”⁶⁰ diye bağırırlardı; demek ki, her kim hastaysa ve kömür ve biber kokusunu kaldıramıyorsa, ölsün; canı cehennem.

Birisi koğuşun bir tarafında can çekişiyor, öteki tarafta 3-4 arkadaş tambura ve tef çalıyor ve içiyorlar; hastanın öldüğü söylenince (bir kişi nabzını takip etmesi için nöbetçi bırakılıyordu), müzik yükseltiyor ve gene “Çürük olan meydana çıksın” diye haykırılıyordu. Sabahleyin hapisane müdürüne bildiriliyor, ceset kaldırılıyor, papaza haber veriliyor, sonra cenazeye piskopos da geliyordu.⁶¹

Bir başka tanıklıkta da koğuş hayatı şöyle aktarılıyor:

Çeşitli çalgı âletleri temin ederek böylece zaman geçiriyorduk: Birileri çalıyor, ötekileri oynuyorlardı. Koğuşun ortasındaki direkte jimnastik yapıyorduk. Gece ve gündüz avluda dolaşabiliyorduk. Çamaşır yapmak, yemek hazırlamak için kap kaçak ve topraktan en kaliteli tabaklar temin

bakmakla mesul hekim Ahmet Efendi, bizimle alâkadar olmuyordu.” (İ. İvanov, a.g.e., s. 419). Bir başka tanıklıkta eczacının adı Mahmut Efendi diye geçiyor: “*Mahmut Efendi, “Korkmayın, oğlum, evvel Allah ben sizi hepimizi ayağa kaldıracığım, korkmayın” dedi.”* (Y. Mançev, a.g.e., s. 376). (Metnin aslında ifade Türkçe olarak veriliyor.)

⁵⁸ İkinci bir tanıklığa göre, Vrajaliev hummalı sıtmadan hayata gözlerini yumuyor. Bunun sebebi de hekimin verdiği acı ilaçları reddetmesinde yatıyor; acı ilaçları içen İvanitsa İvanov ise sağlığına kavuşuyor. (İ. İvanov, a.g.e., s. 419).

⁵⁹ Mesela bir gün, İliya Galçanov verilen ilâcı gereğinden yüksek dozda içiyor ve şuurunu kaybediyor. Şehirden bir eczacı çağrılıyor, Galçanov sırtta taşınarak Askerî Hastaneye götürülüyor; 24 saat sonra, öldü diye gömülmeye hazırlanılırken, birden uyanıyor; muhafıza nerede bulunduğunu soruyor ve yemek istiyor. Üç gün sonra muhafız kendisini hapisaneye getirdiğinde, “İliya dirildi!” diye herkes gülmeye başlıyor. (İ. İvanov, a.g.e., s. 419).

⁶⁰ Metinde bu ifade Türkçe olarak geçiyor.

⁶¹ İ. İvanov, a.g.e., s. 419-420.

etmiştik. Sabah umumî hâpishane açılınca herkes yıkanmak için havuza atlıyor ve sonra da halk türküleri söyleniyor, hora tepiliyordu.⁶²

Bu arada Yordan Gergitsov da ayağındaki yaradan rahatsızlanıyor, ama ihtilâlcî teşkilâtın çözülmesine sebep olduğundan; başka deyişle, hainlik yaptığından, hınç almak için yatağı koğuşun kapısı önüne konuyor; her gelip geçen ona tükürüyor ve lânet okuyor, çünkü vakti zamanda vatanperver olarak herkese elde silâhla ölmek için yemin ettirmiştir.

Görüldüğü gibi sürgünler arasında hesaplaşmalar başlıyor, hıyanetle suçlanan bir kişi, çekilen bütün acıların müsebbibi olarak görülerek dışlanıyor; korkunç psikolojik ve manevî baskıya maruz bırakılıyor.

Yordan Gergitsov'un bulunduğu durum en çarpıcı şekilde bir gazete yazısından anlaşılıyor⁶³. Sürgünlerin yazdığı bu habere göre, Gergitsov'un vicdan azabı, Mithat Paşa'yla görüşmeleri sırasında, Paşanın "Bu kadar arkadaşımı niye ele verdin? İşte, sen de onlar gibi sürüm sürüm sürünüyorsun" şeklindeki çıkışından ötürü daha da yoğunlaşıyor⁶⁴.

Georgi Boşnakov da, Ankara'ya sürülen Vasil Mançev'e yazdığı 13 Mart 1870 tarihli mektupta, "Herkesle iyi geçiniyorum, sadece 'kıymetli' Yordan'la aram açık; geçenlerde, bir ay önce gene bir halt karıştırdı" diye belirtiyor⁶⁵.

Hali vakti yerinde olan sürgünler dışarıdan başka yiyecek de getirtiyorlar, ama bazıları için "öyle zamanlar oldu ki, Galçanov'la yaklaşık 3 kuruşla tam 3 ay geçirdik – sıcak suya ıslatılmış kuru bakla yiyorduk ve ancak Zıştovi'deki ebeveynlerden ve akrabalardan herhangi kuruş geldiğinde, yemeğimiz alınıyordu."⁶⁶

Eski sürgünlere belirli yevmiye (günlük 2 kuruş) ödendiğini öğrenen Zıştovililer, "anlayışlı ve merhametli üst düzey bir memur (müşir)" olan Vali

⁶² İ. Monev, a.g.e., s. 398.

⁶³ "Hain Yordan'a teselli yok; vicdanı sızlıyor, hayatın kendisi onun için acı bir işkenceye dönüştü. Aramızda en sefil o; bize bakmaya yüzü yok, gölgesinden korkuyor; onun için rahat uyku yok; tek tesellisi ölüm, onu arıyor, ama bulamıyor. Hepimiz hıyanetin ne denli büyük bir kemlik olduğunu görüyoruz." (Dunavska Zora [Tuna'da Tan], Yıllık II, 24 Mayıs 1869, S. 28).

⁶⁴ Veselin Sariev'e göre burada Mithat Paşa'nın sürgünlerin arasına nifak sokma, birbirine düşürme taktiği ve niyeti yatıyordu. (V. Sariev, a.g.e., s. 105).

⁶⁵ Söz konusu hadise, Zıştovi cemaatinin bir tüccar vasıtasıyla sürgünlere gönderdiği 50 Türk Lirası'nın paylaşılmasından kaynaklanıyor. Sürgünler meblağı kardeşçe üleşiyor, ama Yordan Gergitsov'a hakkı olan 2 Lira verilmiyor, çünkü daha önce Zıştovi terzi esnafının tüm kafiye gönderdiği 3 Türk Lirası'nı kendisine alıyor. Bunun üzerine Yordan, aracılık eden tüccarı, paramı vermedi diye mahkemeye veriyor; duruşmada hadise aydınlatılıyor, ama kendilerine yardımcı olan tüccar önünde mahcup duruma düşülüyor. (V. Sariev, a.g.e., s. 235).

⁶⁶ İ. İvanov, a.g.e., s. 420.

Derviş Paşa'ya arzuhal veriyorlar. Ancak çok geçmeden hemşerileri olan vali, Diyarbakır'dan ayrılıyor, çünkü bütün ailesi hastalanıyor ve yerine, "Eğer ben bir Hıristiyan'a iyilik yaparsam, İslâm dininden çıkarım" sözlerini atfettikleri Kurt İsmail Paşa geliyor. Yeni vali döneminde, Temmuz 1868'de, Zıştovi hadisesinden hüküm giyenlere de yevmiye verileceği haberi geliyor, ama 2'şer kuruş değil, 1,5 kuruş (60 para)⁶⁷.

Tayın karşılığında İsmail Paşa mahkûmları çalıştırmaya karar veriyor⁶⁸.

Mahalli Süryaniler arasında itibarlı ve çok merhametli olarak bilinen yaşlı Hacı Ablahat her pazar hapishaneye, kilisede okunmuş olan İncil'i açıklamak için geliyor. Yazın koğuşun avlusunda yatmaya izin veriliyor; buraya hasır seriliyor; bazen akşamları hapishane müdürü mahkûmlarla sohbet etmeye geliyor.

Bulgar sürgünler merhamet dilemeyi ve yardım talebinde bulunmayı bir an olsun kesmiyorlar; hatta Mithat Paşa'ya bile taahhütlü mektupla arzuhal gönderiliyor ve kendilerine verdiği söz hatırlatılıyor. Ayrıca hemşerileri tarafından serbest kalmaları veya hiç değilse kale içine bırakılmaları için çeşitli makamlar nezdinde⁶⁹ girişimde bulunulduğu haberleri alınıyor⁷⁰.

Zıştovi kazasının, mahkûm hemşerilerinin salıverilmeleri için sarf edilen gayretlerin bir neticesi olarak, Mithat Paşa'nın Diyarbakır'a gelişi arifesinde, Zıştovi'den Diyarbakır cemaat önderlerine yönelik birkaç paket içinde mektuplar ve mazbatalar geliyor. Zıştovi cemaati hemşerilerine kefil oluyor ve mahallî idareden de kaleyle kuşatılmış olan şehre bırakılmaları için kefil olunması rica ediliyor. Kefalet mektupları hemen o gece Diyarbakır ruhanî önderlerine sunuluyor:

Bunu, ruhanî önderlerin İstanbul'da Mithat Paşa'nın huzuruna çıktıklarında, lehimize bir şey söylemeleri umuduyla yaptık. Hakikaten bu yapılmış ve paşa, "Ben kefilim Bulgarlar için"⁷¹ demiş. Böylece Diyarbakır idaresi bize daha hoşgörülü

⁶⁷ "Hapishane hayatımız son derece sıkıntılı ve gayet sefildi. Hükümet günlük 300 dirhem tayın etmek, kış vakti de mangal yakmak ve ısınmak için birkaç okka kömür veriyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 420).

⁶⁸ "Bir ara, 2 kuruş gündelikle taş ve kireç taşımak için medrese inşaatına çıkarılıyorduk. Zaptiyeler nezaret ediyor ve akşam olunca hapishaneye getiriyorlardı; teslim edilirken daima "Bir, iki, üç" diye sayılıyoryduk. Bizimle öteki mahkûmlar da (Ermeniler) götürülüyordu ve kapıcıya teslim edilirken, bize Rum, Ermenilere ise gâvur deniyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 421).

⁶⁹ Bilhassa Evlogi ve Hristo Georgiev kardeşlerin Rusya'nın Bükreş sefreti ve daha yüksek makamlar nezdinde girişimde buldukları; bu manada Rusya'nın İstanbul Sefiri General İgnatyev'in de çaba gösterdiği malûm. (İ. İvanov, a.g.e., s. 422).

⁷⁰ "Bu haberleri İstanbul Bulgar cemaati vasıtasıyla alıyorduk, ara sıra bize Bulgarca gazeteler gönderiliyor ve teselli etmek için bir şeyler yazılıyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 423).

⁷¹ Metnin aslında bu ifade Türkçe olarak geçiyor, parantez içinde Bulgarca manası veriliyor.

davranmaya başladı; gittikçe hapisshaneden paşaların, müfettiş ahkâmı, mühendis Polonyalıların yanına hademe veya zaptiyelerin küçük bir denetimi altında terzi olarak gönderilmeye başlandı.⁷²

Bu arada, Mithat Paşa'nın Bağdat valisi tayin edildiği ve yolunun Diyarbakır'dan geçeceği haberi alınıyor. Bir zaman sonra paşa geliyor ve bütün yaşlı ve genç sürgün Bulgarlar, mutasarrıf konağına götürülüyorlar. Paşa, kimin nereden olduğunu ve kaç yıldır yattığını sorup soruşturduktan sonra, Tolculu, Rusçuklu, Tatarpazarcıklı ve Jeravnalı mahkûmların serbest bırakılmaları talimatını veriyor; iki papaz kardeşi ve Vidinli İvan ve Stoyan dedeleri bırakmıyor. Zıştovilileri ismen okuyarak, "Sizin için daha zamanı değil, çünkü Bulgaristan'da isyan var; siz sabıkalısınız ve başınız daha büyük belaya girebilir" diyor.

Mithat Paşa'nın ziyaretiyle, kaide ve kanunlara göre, eski sürgünlere olduğu gibi, kalebentlere de 2'şer kuruş yevmiye verilmesi gerektiği ortaya çıkıyor. Ayrıca, örtü döşek ve sıcak yemek verilmesi gerekiyorken, sadece 60 para ve günlük 300 dirhem ekmek veriliyordur. Bunun karşılığında mahkûmların her gün yollarda zaptiye nezaretinde taş kaldırma ve kazma gibi alışık olmadıkları ağır işlerde çalıştırıldığını öğrenince, Mithat Paşa, Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa'ya ve orada bulunan üst düzey idarî yetkililere bir kere daha Zıştovi sürgünlerine kefil olduğunu belirtiyor. Ayrıca, bu şahısların, düşünüldüğü gibi soyguncu veya katil olmadıklarını, ama tüccar oğulları ve tüccar oldukları ve ağır işlerde çalıştırılmamaları gerektiğini vurguluyor. Dahası, paşaya göre, Zıştovili sürgünlere Türkçe öğretilerek kabiliyetlerine göre işlerde çalışma imkânı sağlanmalı; gündüz şehirde bulunduğu işte çalıştıktan sonra da akşam saat 12'de herkes koğuşuna dönmelidir⁷³.

Tuna eski valisinin, gönüllü korumaları olarak Bağdat'a gelmeleri teklifine karşılık, Zıştovili mahkûmlar tekrar af edilmelerini ve memlekete dönmek istediklerini söylüyorlar⁷⁴.

Bazı Bulgar araştırmacılar Mithat Paşa'nın tavrında ince bir taktik yattığını; paşanın asıl hedefinin bu şahısların ihtilâle yatkınlığını ve eğilimlerini törpülemek ve pasifleştirmek; isyan fikrinden uzaklaştırmak ve soğutmak olduğunu öne sürüyorlar⁷⁵. Oysa bu tavır ve yaklaşımda sırf insanî boyut olabileceğinin de göz ardı edilmemesi gerekiyor; paşa, mahkûmların artık cezasını çektiklerini, belki de gereğinden fazla ağır cezaya çarptırıldıklarını düşünüyor, buna bağlı olarak da pişmanlık duyuyor olabilir. Çünkü Vali İsmail

⁷² İ. İvanov, a.g.e., s. 422-423.

⁷³ Y. Kamenov, a.g.e., s. 311.

⁷⁴ "O gene şimdilik bunun daha zamanı olmadığını belirtti ve Kurt İsmail Paşa'ya dönerek, bizi hapisshaneden çıkarmasını, üç-beş para kazanabilmemiz ve fakir fukara dolaşıp devlete küsmememiz için işe atanmamızı söyledi."

⁷⁵ V. Sariev, a.g.e., s. 105.

Paşa'nın ve öteki idarecilerin önünde mahkûmlardan sadece birisini, hadiseye elebaşılık yapan Yordan Gergitsov'u parmakla işaret ederek, "Eğer ben bu ite iptesallandırsaydım, bu ötekilerden hiç kimse buraya gelmeyecekti"⁷⁶ diye itirafta bulunuyor⁷⁷.

Mithat Paşa'nın Diyarbakır ziyaretinin dönemin Bulgarca gazetelerinde⁷⁸ geniş yankı bulduğu görülüyor; gazetelerde genelde sürgünlerin gönderdiği haberlere yer veriliyor⁷⁹.

Mesela bir gazetede, altında 25 imzayla, Zıştovi'de ana-babalara yazılan şöyle bir mektup dikkat çekiyor:

Kıymetli ebeveynlerimiz!

Kıymetli mektubunuzla beraber, buradaki cemaatlere gönderdiğiniz ekli mektupları da aldık ve gayet çok sevindik, çünkü tam zamanında ulaştılar. Malûmunuz, hakikaten Mithat Paşa hazretleri bu ayın 3'ünde şehre teşrif ettiler; ertesi sabah hepimizi kaldığı konağa çağırarak bir babanın evlâdına gibi bize nasihatlerde bulunarak hapisaneye uğurladılar. Paşa hazretleri bununla yetinmediler; Cuma günü olmasına rağmen gündüz saat 7'de gene meclis azalarını topladılar, gene bizi çağırdılar ve burada uzun bir sohbetten sonra İstanbul'a yazacağı sözünü verdiler ki ya tamamen kale içinde serbest bırakılalım, ya da geri dönelim. İstanbul'dan cevap gelinceye kadar, burasının valisine gündüz serbest bırakılmamızı ki herkes zanaatını yapsın, gece de koğuşlara toplanmamızı buyurdular.⁸⁰

Böylece, üç yıl sonra Zıştovili sürgünler şehre serbest bırakılıyorlar; Mithat Paşa da buradan Bağdat'a devam ediyor⁸¹.

Bulgar araştırmacılara göre, Zıştovili mahkûmların Diyarbakır günlerinin iki aşamada incelenmesi gerekiyor: Mithat Paşa'nın Bağdat yolculuğunda 3

⁷⁶ Y. Kamenov, a.g.e., s. 311.

⁷⁷ Ankara'da sürgün olan Vasil Mançev'e topluca yazılan 12 Eylül 1869 tarihli mektupta şunları okuyoruz: "Mithat Paşa buradan geçerken biz'i yerleşmiş olduğu konağa çağırdı; bir baba gibi akıllı nasihatlerde bulundu ve biz'i serbest bırakmaya yemin etti. Hain Yordan için ise, "Pışman oldum seni asmadığıma" dedi. Bütün öteki sorular arasında, şunu da sordu: "Bu Yordan değil mi, sizin yanmanıza sebep olan?" Biz de bir ağzıdan: "Evet, efendim, o!" dedik." (Vasil Mançev, a.g.e., s. 131-132). (Tırnak içindeki ifadeler metinde Türkçe olarak geçiyor).

⁷⁸ *Dunavska Zora* (24 Mayıs 1869, s. 28); *Makedoniya* [Makedonya] (28 Haziran 1869, s. 31), *Pravo* [Hak] (31 Mayıs 1869) vs.

⁷⁹ Bazı araştırmacılara göre bu yolla, af vaadinde bulunan Mithat Paşa'nın gönüllü hoş tutulmak, gururu okşanmak isteniyordur. (V. Sariev, a.g.e., s. 236).

⁸⁰ *Pravo*, 31 Mayıs 1869.

⁸¹ "Birkaç gün sonra Mithat Paşa, Dicle üzerinden 12 kelekle Bağdat'a devam ediyor; kelek de yüzülmüş oğlak derisinden yapılan tulumla deniyor; yüke göre, ayaklar yukarıda kalacak şekilde 100-150 tulum şişiriliyor, ince sopaların üstüne tahta döşeniyor ve böylece sal hazır oluyor." (İ. Monev, a.g.e., s. 399).

Nisan 1869'da kendilerini ziyaret etmesinden öncesi ve sonrası. Paşanın ziyaretinden sonra mahkûmlar şehirde serbest yaşıyor, siyasî sürgün statüsünün verdiği hakları alıyor ve çalışmaya başlıyorlar. Geleceğe daha umutla bakmalarını sağlayan bu müspet gelişmeler, şüphesiz özgüvenlerine de yansıyor⁸².

Ancak mahallî idare, hapisneden şehre bırakıldıktan sonra, mahkûmların Zıştovi'den gönderilen tertemiz şayak giysilerini görünce, zengin olduklarına kanaat getiriyor ve 2 kuruşluk yevmiye, keza tayın da kesiliyor. Bundan dolayı, henüz belirli bir işe tutunamayan bazı sürgünler dara düşerken, daha aydın olanlar vilayetteki üst düzey memurlara hademelik yapıyorlar⁸³.

Zıştovili sürgünlerin Diyarbakır'ın manevî ve dinî hayatına nüfuz ettikleri, kamusal alanda boy göstermeye başladıkları ve bilhassa öteki Ortodoks unsurlara kendilerini kabul ettirdikleri görülüyor. Dindar mahkûmlar düzenli olarak kiliseye, bilhassa akşam ayinine katılıyorlar; bu ayinlerde, Hacı Stavri hadisesi sürgünü olan iki kardeş papaz duaları Kilise Slavcası okuyor, geri kalanlar da eşlik ediyorlar. Bu arada, ayinde bazı eksikliklerin giderilmesi için mektupla Kudüs Rus Metohu'ndan Slavca dinî kitaplar gönderilmesi; ayrıca, Diyarbakır'dan giden bir hacı namzedi vasıtasıyla Kudüs Patriği Kiril'dan kilise kıyafetleri bağışlaması rica ediliyor.

Patrik, Bulgar sürgünlerin ricasını karşılıksız bırakmıyor ve çok geçmeden, kutsal şehirden, içinde güzel papaz kıyafetleri, kilise kitapları ve Kilise Slavcasında ayin düzenlenebilmesi için lâzım olan bazı araç gereçlerin yer aldığı bir sandık geliyor. Bu edinimden sonra Bulgarlar papazlarıyla birlikte, Mar Kozma Kilisesi'nde Noel, Paskalya ve bilhassa 11 Mayıs Aziz Kiril ve Aziz Metodiy gibi daha törensel ayinlerde aktif olarak yer alıyorlar. Adı geçen yortu günlerinde kilise öteki Hıristiyan inançlardan ziyaretçilerle doluyor; Papaz Teodosiy Kudüs'ten gönderilen gösterişli giysilerle dua ediyor; Georgi Boşnakov da kenardan Slavca okuyarak destek veriyor, geri kalanlar da eşlik ediyor ve bütün bunlar kilisede bulunan Süryanilerin ve Ermenilerin nezdinde sürgünlerin itibarını artırıyor.

Böylece, durumu kabullenmiş olan kalebent ve demirbentler, herhalde "*fesatlıktan ve Bulgar inadından*", bu sefer birbirini yemeye başlıyorlar; sürtüşme ve tahammülsüzlük öyle bir noktaya geliyor ki, bir nevi hınç almak ve iğnelemek için gazete benzeri küçük bir yaprak çıkarılmaya başlanıyor: "*Bunu 7-8 adet*

⁸² Atanas Boykov, "Sıdbata na svištovskite zatočenitsi ot 1867 godina", *İstoričeski pregled*, Sofya, 8, (1987), s. 69.

⁸³ "Bu şekilde hayatımız daha tahammül edilebilir oldu ve durumumuzu kabullenmeye başladık. Tamamen umutsuzluğa kapıldığımız zaman, durumumuzu biraz olsun hafifletmek için çeşitli kapıları çalmaya mecbur kaldık. Birileri mutasarrıfın hademeliğine – atlarına hizmet etmeye ve temizlemeye; başkaları, Osmanlı idaresinde hizmetli mülteci Leh mübendislerin yanına gittiler; bazı arkadaşlar da terzi olarak hapisnede biçiyor ve dikiyorlardı; malzeme hapishaneye getiriliyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 423).

*çoğaltıyor ve aramızda dağıtıyorduk; bu yapıprakta şuuruzca birbirimize saldırıyorduk. Bu yapıprak, halk müzelerinde yer almayı hak ediyor.*⁸⁴

Şehre serbest bırakılan mahkûmların özgüveni geliyor⁸⁵, bazı sürgünler ciddi şekilde evliliği düşünmeye başlıyorlar. Hakikaten zaman içinde Nikola Yakınov, Bonyo Konstantinov⁸⁶, İliya Miluşev⁸⁷, Mihail Vlaev⁸⁸, Miluş Vasilev⁸⁹, Yordan Gergitsov⁹⁰ ve Stoyan Radev⁹¹ uzak diyarda evleniyor ve aile kuruyorlar. Öyle ki, İvanov'a göre, Eylül 1869'da artık koğuştta geceleri de sadece birkaç kişi (bunlar İliya Kıryakov, Mityo Tsokov, İvanitsa İvanov, İvan Pankov, Danail İliev, Miluş Vasilev, Mihail Vlaev ve Yordan Gergitsov) kalıyorlar. 21 Eylül 1870'de, üç yıllığına sürgün edilen Manol Tsvetkov memleketine dönüyor.

Bulgar sürgünlerin Diyarbakır'daki gündelik hayatının⁹² daha yakından görülebilmesi için İliya Monev'in aktardığı bir hadisenin alıntılanmasının faydalı olacağı kanısındayım:

⁸⁴ İ. İvanov, a.g.e., s. 424. Bulgar süreli yayın tarihinde olduğu gibi, mahalli Diyarbakır basın tarihinde de ilginç ve özgün bir misal teşkil edebilecek bu yayınlı ilgili ne yazık ki salt İvanitsa İvanov'un tanıklığında ve sadece bu kadar bilgi kırıntısına rastlanıyor.

⁸⁵ Mesela Georgi Boşnakov'un Ankara'da sürgün olan Vasil Mañev'e yazdığı 1871 tarihli mektupta şunlar okunuyor: "*Bırader, biraz serbest kalınca, hele de Zıştovi'den gönderilen paralara kavuşunca, bir gevşedik ki sorma gütsün. Başka şeyler de düşünmeye başladık. Bunu yapmak istemiyoruz, ama neylersin, burada hava her daim sıcak; sıcak ise, malûm, kanı kaynatıyor. Diyeceğim o ki, kanımız kaynadı ve dayanamyoruz. Ateşimizi söndürmek için ilâç arıyoruz ve Ermeni kadını mı, Süryani mi, Protestan mı, Katolik mi, Arap mı, Türk mü, Kürt mü hiç bakmıyoruz. Yeter ki ateşimiz sönsün. Ama bunun müsebbibi, yukarıda da yazdığım gibi, hava; bizim hiçbir kabahatimiz yok.*" (V. Sariev, a.g.e., s. 121).

⁸⁶ Bonyo Konstantinov'un nikâhı 1870'te kıyılıyor; dünyaya gelen oğlu Konstantin aynı kilisede vaftiz ediliyor. Af edildikten sonra hanımıyla Zıştovi'ye dönüyor.

⁸⁷ Af edildikten sonra hanımı Diyarbakır'da kalıyor, çünkü Zıştovi'de başka eşi olduğu söyleniyor.

⁸⁸ Af edildikten sonra hanımından ötürü bir müddet daha Diyarbakır'da kalıyor, ama daha sonra Zıştovi'ye dönüyorlar.

⁸⁹ Af edildikten sonra hanımından ötürü Diyarbakır'da kalıyor, ama daha sonra Zıştovi'ye dönüyorlar.

⁹⁰ Af edildikten sonra hanımından ötürü bir müddet daha Diyarbakır'da kalıyor, daha sonra eşile Zıştovi'ye dönüyor.

⁹¹ Af edildikten sonra Kudüs'e hacca gidiyor ve Diyarbakır'a dönüyor; bir müddet sonra eşile Zıştovi'ye dönüyor. (İvanov'un "*kendisi bizimle döndü, ama daha sonra eşi de geldi*" tespiti gerçeği yansıtmıyor.) (İ. İvanov, a.g.e., s. 106).

⁹² 15 Şubat 1872'de şehirden geçirilen Peygamber'in nalınları büyük törenle bütün alay ve taburlarla karşılanıyor. 19 Mart'ta Halep Rus Konsolosu Nikolay İvanov şehre geliyor; serbest bırakılmaları için Bulgar mahkûmlar kendisine bir arzuhal sunuyorlar; 23'ünde konsolos Harput'a hareket ediyor. 1 Haziran'dan itibaren asker ağır sıtmaya yakalanıyor (jaune j. siphoire) ve çok kişi kırılıyor. (Y. Kamenov, a.g.e., s. 314).

Bu arada ıslahhanede giysileri teslim alan, ama paramızı ödemek istemeyen bir binbaşı vardı; bunun üzerine biz işi bıraktık. Bazı arkadaşlarımız Türk mahallesinde kira tutmuşlardı. Ben Yanko Mançev'le Hıristiyan Şeyh Matar mahallesinde kalıyordum. Adı geçen binbaşı bizim yaptığımız alınıp olacak ki, kızmış ve bütün Bulgarların koğuşa kapatılmalarını emretmiş.

İliya Kıryakov'la bunu öğrenince, Türk mahallesindeki arkadaşların bir kepezelik yapmış olabileceklerini ve binbaşına şikâyet edildiğini düşündük; neylersin gençlik yılları işte. Binbaşı da zaten hıncını almak için böyle bir fırsat kolluyordu. Biz et, ekmek ve kuru üzüm rakısı aldık, burada meretin tadına doyum olmuyor ve Mardinkapı'dan Mardin yoluna çıktık; bahçeler üzerinden nehre indik; paçaları sıvadık, Dicle'yi geçtik ve ormana girdik; genişçe, derin gölgeli bir yer bulduk. Odun topladık, ateş yaktık ve Kıryakov eti kızartmaya başladı.

Ben de Çarıkköy bağlarına gittim. Bağa girince, karşıma, yaşlı bir Kürt olan korucu çıktı. Ben Kürtçe bilmiyorum, o da Türkçe anlamıyor. Adam, başında uzun fes ve ördek gibi beyaz giysiler içinde olan bana şaşkınlıkla bakıyor; ben bir şeyler soruyorum, o omuz silkeliyor ve "Nu zani, zani kurmani nuzami?" diyor.

Elimi cebe attım, yarım beşlik çıkardım ve bana üzüm toplaması için bir mendil uzattım. Anında anladı; para, sağır dilsizleri bile anlaşıyor; üzüm dolu mendille ormana Kıryakov'un yanına döndüm. Bu arada o kebabı şişte kızartmıştı. Derin gölgenin altında yedik içtik ve bütün gün uyuduk. Şeyh Matar'a döndüğümüzde karanlık çökmeye başlamıştı. Yanko Mançev'le kaldığımız ev yakındaydı. Fırının önünde çanaklarda yoğurt satılıyordu. Yoğurt almaya eğildiğim anda, Kıryakov erkek ördek gibi, "Zaptiyeler" diye fısıldadı. Ben yoğurdu elimden düşürdüm ve Şemas Jernis'in kapısına dayandım. Sokaklar dar, o kadar ki bazı yerlerde atlanabiliyor. Tam da evin taş merdivenine tırmanacağım anda, önünde oturan ve bekleyen bir zaptiye gördüm. "Kimi bekliyorsun?" diye sordum. "Sizi bekliyorum; bütün kalebent Bulgarların hapishaneye toplanması için binbaşından emir var" dedi. Yapacak bir şey yoktu, muhafızla hapishanenin yolunu tuttum.

İliya Kıryakov Şemas Jernis'te kaldı. Hapishaneye girince, mutasarrıf paşayla köylere dolaşmaya çıkmış olan birkaç kişi hâriç, bütün arkadaşlarımızın toplanmış olduğunu gördüm. Paşa kapılarında seyislik ve hademelik yapan bazı arkadaşlarımız vardı; onlar köy ve palankalardaydı. Böylece binbaşının arzusu yerine getirildi, ancak o korkuttuğumuzu ve paramızı istemeyeceğimizi sandı.

Sabah bir muhafızla, Kıryakov'a iletmek üzere Şemas Jernis'e mektup gönderdik. Biz ondan valiye arzuhal yazmasını ve binbaşının bizi kapatmasının altında yatan gerçek sebebi açıklamasını; bize ödeme yapmak istemediğini ve bizimle karşılaşmamak için hep ıssız sokaklardan geçtiğini yazmasını istedik. Kıryakov mektubu almış, valiye bir güzel

arzuhal döşenmiş; vali de bunu okuyunca, derhal paramızın ödenmesi ve mahpushaneden salınmamız için emir vermiş.⁹³

Elveda, Diyarbakır!

Sadrazamlığa getirilen Mithat Paşa, Haziran 1872’de, Bağdat’tan Ankara’ya⁹⁴ uğrayarak İstanbul’a dönüyor. Bu gelişmeyi bir fırsat olarak gören Zıştovili sürgünler telgrafla yeni sadrazamı tebrik ediyor ve serbest bırakılmaları için yalvarıyorlar.

Birkaç ay sonra sabırsızlıkla beklenen muştulu haber geliyor: 21 Ekim’de Ekzarh Antim telgrafla serbest kaldıklarını bildiriyor⁹⁵. 20 Ekim’de fermanın İstanbul’dan postaya verildiği bildiriliyor; 30’u akşamı saat 7’de İsmail Paşa’nın huzuruna çıkılıyor ve Diyarbakır Kalesi’nden serbest bırakıldıklarına dair ferman okunuyor. Gece saat 9’da Paşa, “*Varam oğlum şimdi gidin, devlete dua edin, o sizî affetti, bizîm malımız değîlsiniz*”⁹⁶ diyor. Bu güzel haber ve gelişmeler üzerine sürgünler o gece ve memlekete yola çıktıkları 6 Kasım’a kadarki günlerde de eğleniyorlar.

Affa halen inanamayan bazı sürgünler yol hazırlığı için acele etmiyorlar; 28 Ekim’de, yola çıkabilmek için azat tezkeresi de alınmasına ve 8 Kasım’da bir deve kervanı pazarlanmasına rağmen, anca 11 Kasım’da, bir at kervanıyla Ali Pınar köyünden Halep üzerinden İskenderun’a yola çıkılıyor; şehirdeki bütün tanıdıklar uğurlamaya geliyorlar⁹⁷. Aynı gün kervan güneye, Akdeniz’e yöneliyor; Zıştovi hadisesinden Diyarbakır’da dört Bulgar kalıyor – üçü ailevi sebeplerle, çünkü güz çamurundan dolayı hanımları yola çıkmayı kabul etmiyorlar; Kudüs’e hacca gitmek için kalan İliya Monev ise, arkadaşlarından aldığı mektuplarla yolculuğun nasıl geçtiğini ve nerede olduklarını öğreniyor.

O gün saat 9’da Karaköprü’ye varılıyor; yolcular yakınları ve dostları tarafından bu köprüye kadar uğurlanıyorlar. Saat 12’de, 3-4 çadırdan oluşan Kuş Doğan köyüne ulaşıyor ve açıkta bir çayırda yatılıyor. 12’sinde, gece yola

⁹³ İ. Monev, a.g.e., s. 400-402.

⁹⁴ Paşanın, aynı hadiseden Ankara’da mahkûm olan Zıştovili muallim Vasil Mançev’le görüştüğü ve serbest bırakılmasını sağladığı düşünülüyor.

⁹⁵ “*Bugün padişahın merhameti üzerinize yağdı; padişaha uzun ömür vermesi için Tanrı’ya dua edin.*” (Telgraflın muhtevası aşağı yukarı buydu). *Bütün züğürtlüğümüze rağmen aramızda 5-10 kuruş toplayarak telgrafçıya bahşiş verdik. Bizim için bu güzel haberden sonra, vilayette de serbest bırakılmamız için talimat alındığını öğrendik. Valinin buyrultusunu beklerken artık yol hazırlıklarına başlamamız da gerekiyordu.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 428). Af sadece Zıştovili sürgünleri kapsıyordu; orada kalan iki papaz kardeşi umutsuz görmek serbest kalanları da derinden etkiliyor.

⁹⁶ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor, parantez içinde de Bulgarca tercümesi veriliyor.

⁹⁷ “*Uğurlama esnasında öyle sahneler yaşandı ki, bunları hikâyemin dışında bırakmak zorundayım.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 428); “*İki bin kişinin toplandığı Ali Pınar köyünde Anika ve birçok kız kardeşle ebediyen ayrıldık; gidişimizden dolayı acı acı gözyaşları döküldü.*” (Y. Kamenov, a.g.e., s. 314).

çıkılıyor ve kayalık Karacadağ'a varılıyor; saat 9'da da Hoynak köyüne ulaşıyor. 13'ünde bağları olan kadim Siverek'e; 14'ünde ise 11 saat yürüyüşle Kara Donur köyüne varılıyor⁹⁸. 15'inde Enek köyüne, 16'sında Murdi köyüne ulaşıyor. Urfa'ya, 17'sinde bir kır köşkünün altında, yağmur sularının birikmesi için sarnıç olduğu dikkat çekiyor, çünkü yol boyunca su yoktur ve sarnıçlardan katırlarla taşınması gerekiyordu. O gün gene bir sarnıçta yemek yeniyor ve çürük su içiliyor. Saat 8'de, "bayırlara kurulmuş, kayalıklarda oyuk ve han yerine kullanılan korkunç büyük mağaraları" olan Birecik kasabasından geçiliyor. Fırat salla geçildikten sonra, çıkan bir sürtüşme neticesinde kiracılar dövülüyor; sonra Antep'e, Kilis'e; 18'inde Mizar köyüne varılıyor; Nezib [Nizip] kasabası geçiliyor; kasaba yakınında karşılaşılan kervanda, vefat etmiş olan bir Diyarbakırlı Ermeni tüccar taşınıyordu. 19'unda Beylerbey, 20'sinde Yahterin köyüne varılıyor; "evleri kubbeli Arap köyünün" çıkışında Sultan Murat'ın yaptırdığı bir han olduğu not ediliyor.

Birecik ve Halep arasında susuz ovalardan ve ıssız köylerden geçiliyor; evleri tarla faresi deliğine benzeyen bir köyden geçerken, "eğer akıl edip de terhis edilmiş asker gibi göstermeseydik kendimizi; eğer arkadaşımız Georgi Boşnakov'un bir eskiciden aldığı ve belinde subay gibi taşıdığı bir kılıç ve Diyarbakır'da bit pazarından aldığımız nizam kaputları ve sabahları hareket etmek için sinyal verdiğimiz avcı boynuzu olmasaydı, öldürülme tehlikesiyle karşı karşıya kalınacaktı" tespitinde bulunuluyor. Tehlikenin boyutu anlaşılınca, hiç kimse uyumuyor, kervancıbaşından alelacele atları hazırlaması rica ediliyor ve gece yarısı susuz, taşsız ve ağaçsız çölden Halep'e doğru yol alınıyor.

Halep yakınlarında pek büyük olmayan ve evleri haç şeklinde, arı kovanı gibi bir köyde konaklanıyor; burada su kuyulardan tulumla çıkarılıyor; tulumlar, bir at tarafından çekilen bir urgana bağlanıyor; 40-50 okka tulumu çekmesi için atın bir kilometre kadar yürümesi gerekiyordu. Bu köyde bir at ahırında kalacak yer, yemek için de keçi pastırması bulunuyor; kızartılıp afiyetle yenen pastırmadan ötürü o gece, kuyudan onca zahmetle çıkarılan bütün su içiliyor:

Sabah erkenden yola çıktık; Ramazan olduğundan Müslümanlar uyumuyor, bütün gece yemek yiyorlardı. Ödeşmek için ev sahibini çağırdık; kişi başı ikişer beşlik yatak parası istedi, bilhassa da içilen su için. Buna şaşırдық, çünkü palankalarda bile yatak için birer kuruş ödüyorduk. İtirazımız üzerine kızgın bir Arap olan ev sahibi kapıyı üzerimize kapattı ve haremının yanına gitti. Yapacak bir şey yoktu, tıkr tıkr 10'ar kuruş su parası ödedik ve ancak ondan sonra serbest bırakıldık.⁹⁹

⁹⁸ "O gün az kalsın bir Arap soyguncu canıma kıyacaktı, çünkü sabah erkenden yola çıktık ve arkadaşlarımdan epeyce geri kaldığımdan ve yolu da bilmediğimden dolayı, bu gönye Arap yolcuya tesadüf ettim. Amacına ulaşmak için beni şehirden uzaklaştırmaya çalıştı, ama ben kendisinden şüphelendim, çünkü önümde kervanın çanını duymuyordum; üzerimdeki boruyu ötmeye başladım ve yerimden kimdamayarak çok öttürdükten sonra gördüm ki kiracılar yakınlaştı ve beni epeyce uzaklaşmış olduğum doğru yoldan götürdüler." (Y. Kamenov, a.g.e., s. 314).

⁹⁹ İ. İvanov, a.g.e., s. 428-429.

Diyarbakır'dan hareketten altı gün sonra, 21'i gecesi, ticaret merkezi Halep'e ayak basan Bulgarlar, Vezir Han'a yerleşiyorlar. Burada kalınan altı gün içinde Rus konsolos N. İvanov'un huzuruna çıkılıyor ve İskenderun – İstanbul – Odesa hattında sefer yapan Rus vapuru için navlunun yarısını ödeme ricasında¹⁰⁰ bulunuluyor. 27'sinde saat 12'de İncirli (Tokat) köyüne varıldığında, koyunların sağıldığı notu düşülüyor, ayrıca 20 günlük kuzulardan ve çok incir ağacı olduğundan söz ediliyor. 28'inde akşam saat 2 gibi Akpınar köyüne geliniyor; önceki gece yağmur yağdığından öğleye doğru yol, geçidi olmayan kayalık Meylin dağından çok zorlaşıyor; saat 9'da demir su kaplıcası Ku Kurteva kenarından geçiliyor. 29'unda Belen kasabasına varılıyor. O gün “*korkunç bir dereden ve daha korkunç Gâvur dağından*” geçiliyor. 30'unda kıyıdaki Aleksandreta [İskenderun] şehrine ayak basılıyor.

Neticede, Halep'ten “*küçük bir kıyı kasabası*” olarak nitelendirilen İskenderun'a yolculuk üç gün sürüyor. Tanıklıklarda, “*O gün Akdeniz'de suya girdim; burada vapur gelinceye kadar üç gün bekleдик; Rus konsolosun yanına gittik, o da bize İstanbul'a kadar yarım navlun bediye etti; 22 Türk Lirası biz, o kadar da o ödemiş oldu; teşekkür ettik*”¹⁰¹ diye okunuyor.

İskenderun'dan İstanbul'a 1 Aralık'ta demir alan Rus bandıralı Azov¹⁰² vapuru 600 yolcunun yanı sıra yük de taşıyordu¹⁰³; 2'sinde Mersin, 3'ünde Kıbrıs açıklarına geliniyor; 4'ünde, “*şehri büyük ve çok yel değirmeni olan*” Rodos adasına yanaşılıyor¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Bunun rica değil, düpedüz dilenme olduğunu itiraf eden sürgünler de var.

¹⁰¹ “*Halep Rus konsolosundan mektup getiriyorduk, bundan dolayı güverte için kişi başı 1 kuruş ve 2 beşlik alındı; bu ücret bilet fiyatının yarısını teşkil ediyordu.*”

¹⁰² “*Vapurda kilise, papaz, bekim, eczane, hastane ve gıda büfesi bulunuyordu. Babriyeliler, kilise ayinine katılmamıza müsaade ediyorlar; ayrıca akşamları makarna ve yalanmış kemikten ibaret kendi porsiyonlarını gizlice satıyorlardı. Bu yemek için kendilerine 1-2'er beşlik veriyorduk ve yemeği karanlıkta gelişigüzel yiyorduk. Bizimle Bonyo Konstantinov'un banımı da geliyordu; Diyarbakır'dan dışarı çıkmamış olduğundan gördüğü ber şeye – atla yolculuğa, köylerde ahırlarda geceleme, deniz'in dalgalanmasına şaşırıp kalıyordu. O, örtülü geziyordu, ama Rusçuk'ta kayınvalidesi ve kayınpederi tarafından karşılandı, ona yeni giysiler alındı ve Avrupalılaştı.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 431).

¹⁰³ “*7 bin çuval tabul, beş bin kasa limon ve portakal, dört bin balya pamuk; ambarların biri kurşun kılıçları ve birçok daha başka malla doluydu.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 429).

¹⁰⁴ “*Mersin ve Rodos arasında korkunç bir deniz fırtınası koştı; bu durum vapurun yedi kaptanını (eski amiral endamlı baş kaptan yaşlı birisiydi; geri kalan 6 genç Rus, Rusya gönüllü filosunda olduklarını söylediler) yukarıda belirtilen yükün büyük kısmını denize dökmek zorunda bıraktı. Bir-iki kaptan pusulaların yanında nöbet tutuyor ve “Sel!” diye bağırıyorlardı. Biz, zengin yolcuların bulunduğu kabinlerde değil de, dışarıda güvertede olduğumuzdan ötürü fareler gibi ıslandık; korkunç deniz hastalığına yakalanınca da kimin nerede olduğunu unuttuk; Tanrı'ya dua ediyorduk, çünkü kaptanların ve çok sayıdaki denizcinin de korktuğunu ve bunca kıymetli malın denize döküldüğünü görünce, iyice umutsuzluğa kapıldık.*” (İ. İvanov, a.g.e., s. 429).

Rodos'tan sonra şiddetli fırtına kopuyor, kaptanın talimatıyla yükü hafifletmek için kömür denize dökülüyor; Sünger adaları kenarından Hios'a [Sakız] geliniyor. Burada vapur neredeyse bir gün kalıyor ve deniz hastalığından mahvolan Bulgar yolcular sadece giysileri sayesinde birbirini tanıyabiliyorlar.

Yolculara mavnalarla Sakız'a çıkılmasına izin veriliyor; ikinci kaptan İvan İvaniç Rus vapur acentesine ve ilgili sigorta şirketine mücbir sebeplerden ötürü boşaltmış olduğu yük için manifesto ibraz etmeye gidiyor. Sakız'da her şey unutuluyor ve artık kafayı bulmuş İvan İvaniç Bulgarları bir lokantaya götürüyor ve kurtuluşları şerefine yemek ısmarlıyor¹⁰⁵. 6 Aralık, Aziz Nikola yortusunda İzmir'e geliniyor; burada vapur yük indirme ve boşaltma için üç gün bekliyor. Rum kilisesine gidiliyor, kendilerini güveçle misafir eden Bulgar abacılarla buluşuluyor; şehirde domuz etinin kasaplarda açıkta satıldığı görülüyor ve Gâvur İzmir denmesinin buradan kaynaklandığı düşünülüyor¹⁰⁶. 7'sinde demir alınıyor, gece kopan şiddetli fırtınanın ardından iki gün aralıksız yağmur yağıyor; ertesi gün Kum Kalesi kenarından korkunç kaleleri olan "güzel şehir" Çanakkale'ye geçiliyor; 9'unda payitahta ayak basılıyor ve doğrudan Fener'e, Bulgar kilisesine gidiliyor; yerleşebilmeleri için mektebin sınıf odaları boşaltılıyor ve İstanbul Bulgarlarının topladıkları 800 kuruş yardım kardeşçe pay ediliyor. Payitahta dört gün kalıyor¹⁰⁷.

Serbest bırakılmaları için çaba sarf eden Ekzarh Antim'e teşekkür etmek ve hayır duasını almak için ruhaninin huzuruna da çıkılıyor¹⁰⁸.

Yağmurlu 14 Aralık günü, Mithat Paşa'nın huzuruna, Ankara'ya sürgün edilen ve daha önce payitahta dönen Vasil Mañev'le beraber çıkılıyor. Kendilerini avluda karşılayan aşçı Hıdır Bey, paşanın ziyaretçilerini üstte, konağın salonunda kabul etmek istediğini iletiyor, ancak Bulgarlar, çamurlu

¹⁰⁵ "Sakız'da şabane yemekler vardı, ama bizde para ne aramız? Sardalye balığı yemekle ve portakal, limon ve helva almakla yetindik. Yunan piskoposun yanına gittik, o bize bir şeyler ısmarladı ve sakız ağaçlı bahçesinde gezdirdi; ağaçlardan damlayan sakızın düşerek kristalize olması için yer mermer kaplıydı. Sakız'da, güzel kiliseler ve mektepler gördük." (İ. İvanov, a.g.e., s. 429-430).

¹⁰⁶ "Kazanlı ve Trakyalı Bulgarlar bizı vapurdan alıp odalarına götürdüler; bütün gece eğlendik; sabah da İzmir'i gezdirdiler; Georgi Boşnakov, kabzasında "Ya ölüm, ya istiklâl" yazan bir kılıç hediye etti o arkadaşlara."

¹⁰⁷ "Hatırladığım kadarıyla Metoh'ta yanımızca Petko Slaveykov, Georgi Gruev, Hristo Karaminkov, Bonyo Grigorov vs., Tıpçilestov'lar ve birçok başka misafirperver Bulgar geldiler. Bizde yemek ve içki ikeram edildi, mektepte sıraların arasına yatmamıza izin verildi; burada Slaveykov bizimle oturuyor ve çeşitli komiklikler anlatıyordu." (İ. İvanov, a.g.e., s. 430).

¹⁰⁸ "Bizı bir mindere oturmuş vaziyette kabul etti; yanında sandalyede şimdiki ekzarhumuz Yosif oturuyordu; daba yeni yeni manevı sanı arşimandrit olmuştu; görülüyordu ki benüz başındaki küllâba pek alışmamıştı, çünkü sıkça eli oraya kayıyordu; konuşma sırasında Antim ikide bir Yosife dönüyor ve ona sanki bir şeyler danışıyordu. Bu arada Antim, vezirlikten azledilen Mithat Paşa'nın huzuruna çıkıp çıkmadığımızı sordu; biz henüz paşaya gitmemiştik; Antim derhal paşanın huzuruna çıkmamız ve onun yanına geldiğimizi söylememizi tembihledi." (İ. İvanov, a.g.e., s. 430).

ayakkabılarını bahane ederek, “yukarı çıkmayalım, sadece buraya kadar geldik, teşekkür etmeye” karşılığını veriyorlar; zaten paşanın faytonu da girişte bekliyor, bir yere acele ediyordur:

Biz dizildik ve paşa kapıda belirince, birer birer eteğini öpmek için eğildik; şüphe yok ki o bizim geleceğimizden haberdarmış; artık yanına gitmiş olan Mançev bizi takdim etti. O sözü aldı, padişah affından memnun olup olmadığını ve akıllanıp akıllanmadığımızı sordu. Mithat Paşa herkesin işine bakmasını ve bir daha komitacılık yapmamamızı nasihat etti; “İstanbul öyle kolay alınmıyor” dedi. Acele ettiğinden daha çok konuşamadık, kaldı ki konuşulacak bir şey de yoktu artık.¹⁰⁹

Bizi görünce gülümsedi ve ağlamaya başladı.

“Nerede kaldı o çapkın Yordan?” diye sordu.

“Orada kaldı, efendim” dedik.

“Keşke geberseydi bu puşt!¹¹⁰

Bunun üzerine bazı arkadaşlar, “Varsın yaşasın, efendim; biz ona kendi günlerimizden bağışlayacağız, yeter ki yaşasın, Allah kerim” diye cevap verdiler.

“Aferin, oğlum! Buradan ekzarh efendinizin yanına gidin, zira o da çok çalıştı sizin için; ben 71 gün sadrazam kaldım, sizi kurtardım, varın devlete dua edin ve sakın bir daha böyle çapkınların aklına uymayın, zira yazık olur size. Bir torba ekmek ve 100 mermiyle devlet yıkılmıyor.”¹¹¹

Görüldüğü gibi, Diyarbakır’a sürgün edilen Zıştovili komiteciler ve Tuna eski valisi Mithat Paşa arasında, daha kapsamlı ve derinlemesine incelenmesi gereken, psikolojik boyutlu, sıradan bir ‘cezalandırıcı – cezalandırılan’ zıtlığından öte ilginç münasebet olduğu ortaya çıkıyor. Komite üyelerini cezalandırıcı paşa, daha sonra ne haliniz varsa görün, zaten bunu hak etmişsiniz yaklaşımından ziyade, sürgünlerle yakından ilgilenmeyi sürdürüyor; Bağdat yolculuğu sırasında bizzat Diyarbakır’ı ziyaret ediyor; hepsine kefil oluyor, haklarında oluşan yanlış algıyı düzeltmeye çalışıyor, durumlarının iyileştirilmesini sağlıyor, hatta kendisiyle korumaları olarak Bağdat’a gelmelerini teklif ediyor; daha sonra, süresinden önce af edilmeleri de gene onun girişimi sayesinde gerçekleşiyor.

İstanbul’daki Bulgar mektebinde sekiz gün kalınıyor¹¹² ve her akşam Petko Slaveykov sohbet ediyor.

¹⁰⁹ İ. İvanov, a.g.e., s. 430. (“Bizce, “İstanbul’un topraklarını gördünüz mü? İstanbul alınabilir mi?” diye sordu. Bizimle yaptığı bazı sohbetlerde, Mithat Paşa, “Eğer Türklere kurtulabileceğinize kani olsaydım, ben buna kendim önderlik yapardım” diyordu.”) (İ. İvanov, a.g.e., s. 440).

¹¹⁰ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor. (İ. Monev, a.g.e., s. 396).

¹¹¹ Metnin aslında ifade Türkçe geçiyor.

¹¹² Bu arada, Ekzarh ve Mithat Paşa haricinde önde gelen Bulgar zevat, ana mahalleler ve kayda değer yerler ziyaret ediliyor; Rus Sefareti’ne General İgnatyev’in yanına

16'sında Türk bandıralı bir vapurla yola çıkılıyor; Boğaz'da geceledikten sonra sabah demir alınıyor, ama iki saat sonra açık denizde öyle bir fırtına kopuyor ki, gene Boğaz'a dönme zorunda kalınıyor ve Anadolu Kavağı'nda iki gün bekleniyor.

19'u gecesini Burgaz'a varılıyor; devamında Anhialo [Ahiyolu; Pomorie], Mesembria [Nesebır] üzerinden Varna'ya ayak basılıyor. 21'nde trenle Gebece [Beloslav], Pravadi, on ayaklı taş köprüsü olan Kaspiçan, Şeytancık¹¹³ [Hitrino]; devamında Razgrad [Hezargrad], Vetova, Çervena voda [Kızılsu] üzerinden Rusçuk'a ulaşıyor.

Burada iki gün kalındıktan sonra valinin huzuruna çıkılıyor; buyrultuyu alan vali Zıştovi kaymakamına sunulmak üzere bir mektup veriyor. 23'nde sabah vapura biniliyor ve akşam, büyük bir sabırsızlık içinde ve heyecanla ana baba ve eş dostun beklediği Zıştovi iskelesine iniliyor; *"altı yıllık sürgünden sonra sağ kalan yakınlarımızla Noel'i kutladık"*¹¹⁴; bu arada 19 kişi ortak bir fotoğraf çekilmeyi de ihmal etmiyor.

Af edildikten sonra İliya Monev ticarî işlerinden, ama daha çok Kudüs'e gidip hacı olma niyetinden ötürü bir süre daha Diyarbakır'da kalmaya karar veriyor. 6 Mart 1873'te, açık ve sıcak havada Monev de nihayet dönüş yoluna çıkıyor; arkadaş ve tanıdıkları tarafından uğurlanıyor; saat 9 gibi kervancı yola çıkıyor; 80 yaşlarına basmış olan papaz kardeşlerin, *"Tanrım, biz de serbest kaldığımız günü görebilecek miyiz?"* diye ağladıkları not ediliyor.

On beş dakika kadar yürüdükten sonra, Monev, yedi yılının geçtiği devasa kaleye son kere bakıyor. Kervanda Halep'e giden sekiz tüccardan 3'ü Muş'tan, 2'si Ergani'den, 3'ü Diyarbakır'dan olup böylece yolculuk çok neşeli geçiyor; develerin su içmesi için mola veriliyor, çünkü bu diyarda yağmur sadece mayıs

gidiliyor, o sürgünleri kabul etmiyor, ama odasında ikramda bulunan kavası Hristo Karagyozov Bıyıklı vasıtasıyla Varna'ya vapur bileti için 8 Lira hibe ediliyor. (Y. Mançev, a.g.e., s. 378); *"Rus Konsolos İgnatyev'in yanına çıkmak isteniyor, ama o 3 Türk Lirası yardım göndermekle yetiniyor."* Ayrıca, İstanbul'da birkaç gün daha kalınıyor, çünkü Zıştovi'den bir Rum tüccarla birkaç lira yol parası gönderildiği haberi alınıyor: *"Bu zatın patriğin abla oğlu olduğu konuşuluyordu; parayı sormak için her gün Patrikliğe gidiyorduk; artık bizden beklenmiş olacaklar ki aradığımız kişinin henüz gelmediği cevabını alıyorduk. Bir gün gene gittik ve nezakete falan bakmadan doğrudan adamın odasına daldık; o henüz beyaz donla yatağında; beyefendi Zıştovi'den haber alır almaz bizi çağıracağına dair söz verdi. Hatırladığım kadarıyla bu parayı Zıştovi'ye dönünce, yorulmak nedir bilmeyen Taki Şişmanov vasıtasıyla aldık."* (İ. İvanov, a.g.e., s. 431).

¹¹³ *"Buradan hareket edince lokomotifin ateş ızgarasından bir vidanın düşmesi üzerine ateş dökülmeye başladı; beşinci istasyon olan Aşıklar'a [Gara Samuil] insan gönderildi, başka bir lokomotif geldi ve katarı geri itti."*

¹¹⁴ Y. Kamenov, a.g.e., s. 316.

ayına kadar yağıyor, sonra bütün yaz, ekime kadar kuraklık çöküyor. Çölde membaı veya çeşme olmadığından, büyük ve kalın bentlerde su biriktiriliyor.

Büyük Beylerbey köyü, sonra “tahtayla kapalı çok iyi çarşısı olan ve yerli mahsulle canlı, ucuz ve büyük ticaret çeviren” Siverek kasabası geçiliyor; buradan, “*Fırat kenarında, yarım daire beyaz kayalıklarla çevrili*” Birecik’e devam ediliyor. Kayalıklarda, hayvan sürülerinin kapatıldığı çok sayıda büyük mağaraların olduğu dikkat çekiyor; burada kabuklu fıstık, misk kokulu yumuşak bademler, harika kayısılar yetişiyordur.

Ertesi gün develerle geniş, ama sığ Fırat geçiliyor; su bol olduğunda da keklele geçiliyor; buradan Halep’e devam ediliyor, köylerde eski geleneğe göre kızlar kuyulardan çektiği suyu yolcu ve hayvanlara veriyorlar; kuyular öyle derindir ki, dipteki su, yıldız gibi görülüyor; deri tulumla çıkarılan su temiz değildir. Akşamüzeri varılan Halep’te Vezir Han’a iniliyor; burada kervanın tüccarlarla anlaşmasına kadar üç gün kalınıyor:

Bu arada ben Arabistan’ın bu büyük ve övülen şehrini dolaştım; burada manifatura ve bakkaliye mallarla büyük ticaret dönüyor; büyük bir bedesten ve toptancı dükkânlar; gümrükçü mala bakabilsin diye büyük ve tahtayla döşeli kara gümrük var; buraya günde bin Arap devesi girip çıkıyor. Şehirde, güney Bulgaristan’dan, aba ve şayak ticareti yapan Bulgar tüccar kolonisi var; bir avluda üç kilise –Ortodoks, Katolik ve Protestan– bulunuyor; ortak dış avluya sütçüler süt inekleriyle süt satmaya geliyorlar; taze kaymaklı sağlıyor ve kim ne kadar isterse alıyor. Şehrin içinde yüksek bir kale var, etrafında bir metris, her şey yontma taşla çevrilmiş, metristen bir köprüyle yukarı çıkılıyor, yukarısı geniş, yabanî ota bürünmüş birkaç eski yapıyla, buradan bütün şehir sanki tepside gibi görünüyor. Etrafta düzenli bahçeler ve limon, portakal, bilhassa büyük kestane gibi çeşitli ağaçlar var.¹¹⁵

Aynı kervanla İskenderun’a devam ediliyor; Antakya’ya erken saatte varılıyor ve yarısı depremde çökmüş olan şehrin dışından geçiliyor. Burada İliya Monev, Kudüs’e hacılığa gitmiş ve karısını ve çocuklarını bıraktığı Diyarbakır’a dönen Stoyan Radev’e rastlıyor. İskenderun dağına, geniş ve düzgün yoldan tırmanılıyor; ovada hava açık ve güneşliken, yukarısı sisli ve yağmurludur; akşam geç saatte İskenderun’a ulaşıyor. Burada Monev Diyarbakır’da Kozma Ablahat tarafından mektupla tavsiye edilen komisyoncu Papazov’da konaklıyor:

“*İki dağ arasında, Akdeniz kıyısında konumlu, Arabistan ve Mezopotamya’ya liman olan İskenderun küçük; en kestirme yoldan Diyarbakır’a 18 günlük mesafede*” diye belirten Monev, buradan bagajını İstanbul’a bir komisyoncuya gönderiyor. Ertesi gün, hanım ve çocuklarıyla yola çıkmış olan Rus hacı adaylarıyla dolu Rus vapuruyla kıyıdaki Tara Bolus’a geçiyor. Lisanını anlamakta zorluk çektiği bu insanlar, yanlarında çuval dolusu tuzlu yılan balığı götürüyorlardır. Beyrut’un

¹¹⁵ İ. Monev, a.g.e., s. 413-414.

güzel bahçeleri ve meyveleri, ayrıca burada Araçların süt gibi beyaz oldukları dikkatinden kaçmıyor. Akka ve Hayfa üzerinden Kudüs'e ulaşan Bulgar sürgün, kutsal şehirde hac farızasını yerine getiriyor.

Dönüşte Monev Yafa'dan bir İngiliz vapuruyla 1 Napolyon navlun karşılığı beş günde İstanbul'a ulaşıyor; vapurda çeşitli milletlerden 1500 yolcu olduğu belirtiliyor. Beş gün ve gece yolculuktan sonra Çanakkale'ye geliniyor; Gelibolu'da 20 yolcu iniyor; ağır hasta bir kadın vefat edince denize atılıyor, aksi halde vapurun 15 gün karantinaya alınma tehlikesi vardır. Tekirdağ'a uğradıktan sonra vapur Galata'ya demir atıyor.

Balkapan Han'a yerleşen Monev, İskenderun'dan bagajını gönderdiği komisyondan dinî içerikli kitapların ve kilise giysilerinin bulunduğu sandığın gümrükte kaldığını öğreniyor. Ortaköy'de Ekzarh Antim'i ziyareti sırasında, Zıştovi'ye bağışlamaya götürdüğü kitapların ve giysilerin serbest bırakılması için yardım rica ediyor. Doğduğu kasabaya dönmeye acele etmeyen Monev'in, ticarî işlerinden dolayı 25 gün İstanbul'da kaldığı anlaşılıyor. 8 Haziran'da Varna vapuruna biniyor; ertesi gün trenle Rusçuk'a, oradan da 15 Haziran'da Zıştovi'ye ulaşıyor. Kendisini karşılayan Papaz Milan'a dört ipek entariyi hediye ediyor; çarşıya çıktığında da küçüklerin büyümüş, büyüklerin ölmüş, akranlarının evlenmiş, hatta çocuklarının yardımcıları olduğunu görüyor. "Altı ay aylak dolaştıktan sonra İstanbul'a gidip manifaturacılığa devam ettim" diye sonlanıyor notları.

Evli olduğundan Diyarbakır'da kalan bazı sürgünler de ertesi yıl hanımları ve çocuklarıyla doğdukları kasabaya dönüyorlar; böylece Dicle kıyısında hiçbir Zıştovili sürgün kalmıyor, hepsi Tuna'ya dönmüş oluyor ve kasabanın tarihinde önemli bir sayfa oluşturan Zıştovi hadisesi sona eriyor.

Konuyla ilgili yapılan araştırmaların sonuçlarından, sürgün cezasına çarptırılan 32 Zıştovilinin 1867'de ortalama yaşının 27,8; hepsinin sağlam, sabit mesleğe ve uğraşa sahip olduğu anlaşılıyor. Dört kişinin muallim, 22 kişinin tüccar ve bağımsız esnaf ve zanaatkâr oldukları görülüyor; hepsinin de ihtilâl komitesi azası olduğu, hatta birisinin Belgrat'ta Rakovski'nin Birinci Bulgar Lejyonu'nda yer aldığı ortaya çıkıyor. Bunlardan bir kişi daha önce takibata uğramış ve tutuklanmış, birkaç kişi de Fener Rum Patrikliği'ne karşı yürütülen bağımsız kilise mücadelesinde aktif olarak yer almıştır.

Medenî hâl bakımından sadece bir kişinin Diyarbakır'a evli olarak gittiği ortaya çıkıyor. 31 kişiden 7'si Samsun – Diyarbakır yolunda veya sürgünde çeşitli hastalıklardan hayata gözlerini yumuyor; af edilerek sürgünden döndükten sonra sadece 6'sı ihtilâl faaliyetlerini sürdürüyor, bunlardan salt 3'ü 1876 Nisan İsyanı'nın hazırlığında; 3'ü de 1876 Sırp-Osmanlı Harbi'nde yer alıyor.

Daha sonraki Arabakonak hadisesi (1872) ve Hasköy hadisesi (1873) sürgünlerinden farklı olarak, Zıştovi kafilesinden firar eden olmuyor¹¹⁶, sadece Yordan Gergitsov'un bir ara aklından böyle bir ihtimal geçiyor, ama arkadaşları tarafından engelleniyor. Aftan faydalanan 23 kişiden 19'u memleketine dönüyor; 4'ü ailesi olduğundan dolayı bir müddet daha Diyarbakır'da kalmayı yeğliyor; bir kişi (Stoyan Radev) hacca gidip gene Diyarbakır'a dönüyor; bir kişi de (İliya Monev) dönüş yolunda Kudüs'e uğrayarak hac farizasını yerine getiriyor.

Bütün bu veriler ışığında, Bulgar araştırmacıların¹¹⁷, Zıştovili sürgünlerin siyasî faaliyetlerinin Diyarbakır'da törpülendiği ve söndüğü ve böylelikle Mithat Paşa'nın nihaî hedefinin hâsıl olduğu iddiasında buldukları görülüyor.

¹¹⁶ "Samsun iskelesinden hapishaneye giderken, yerli Rum gençler bize yaklaşıyor ve 1866 Girit İsyanı'ndan olduğumuzu düşünerek, "Bizden misiniz?" diye soruyorlardı. Hapishaneye yiyecek getirdiler ve bütün gece bizimle sohbet ettiler. Amasya yolunda bir ormandan geçerken bizi kaçırmayı teklif ediyorlardı, ama hiç kimse gelmedi." (İ. İvanov, a.g.e., s. 432). Davaya ihanet ettiği gerekçesiyle bütün kabile tarafından dışlanan Yordan Gergitsov'un firar etmeyi düşündüğü, Vasil Mançev'e yazılan bir mektuptan anlaşılıyor: "Yordan bizi gene ateşe atacak – firar etmeyi koymuş kafasına, ama kader her şeyi ortaya çıkardı. Biz de onun niyetini idareye bildirdik; tedbir alındı ve çarşıya bile mubafızla çıkabiliyor. İnşallah acele davranır da bizi ondan kurtarır; daha rahat yaşarız." (V. Mançev, a.g.e., s. 132).

¹¹⁷ A. Boykov, a.g.m., s. 71.

Kaynakça

- BULDUK, Abdülgani Fahri, *Diyarbakır Valileri*, 2007, Konya.
- LİKOVSKİ, Nikolay, “Diarbekirski spomeni i avtobiografični belejki na İvanitsa Angelov İvanov ot Sviştov (1847-1938)”, *İzvestiya na Dirjavnite arbivi*, 32, s. 407-461, 1986, Sofya.
- LİKOVSKİ, Nikolay, “Tri spomena na bilgari revolyutsioneri [Nikola Kiselov; Yasen Kamenov; Marko Yonçev], zatoçenitsi v Diarbekir”, *İzvestiya na Dirjavnite arbivi*, 55, s. 303-333, 1988, Sofya.
- MANÇEV, Vasil, *Spomeni. Dopiski, pisma*, 1982, Sofya.
- MEVSİM, Hüseyin, “Uyanış Çağı Bulgar Edebiyatında Romantik Bir Eser: Georgi Rakovski'nin *Orman Yolcusu* [“Gorski pıtnik”] Poeması”, s. 171-180 // *Batu Kültür ve Edebiyatlarında Romantizm*, 2014.
- POPHRİSTOV, Georgi, *Sviştov v minaloto* (Yanko Mançev, s. 360-381; İliya Monev, s. 381-425), 1936, Sviştov.
- SARİEV, Veselin, *Diarbekir i bulgarite* (Po sledite na zatoçenitsite), 1996, Sofya.
- ŞENTÜRK, M. Hüdai, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, Ankara.
- TİGRİS, Amed&Yıldız Çakar, *Amed – Coğrafya, Tarih, Kültür*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, [Yayın Yılı Belirtilmemiş], Diyarbakır.